

Валентина Кузнєцова

ХРАМ ЯК ТЕКСТ:

ЕЗОТЕРИКА СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ

Валентина Кузнєцова

**ХРАМ ЯК ТЕКСТ:
ЄЗОТЕРИКА
СПАГО-ПРЕОБРАЖЕНЬСЬКОГО
СОБОРУ**

Науковий редактор
Юрій Євгенович Кондаков,
доктор історичних наук, професор

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2026

УДК 94(477.51)
К 89

Храм як текст: езотерика Спасо-Преображенського собору.
К 89 Чернігів: Десна Поліграф, 2026. 180 с.

ISBN 978-617-8145-78-1

Перед вами краєзнавче дослідження, побудоване на широкому колі літературних джерел, присвячених масонству. Автор, як екскурсовод останньої чверті ХХ ст., сподівається, що описи, здогадки й висновки зацікавлять сучасних колег та поціновувачів історії Чернігова. Це дослідження є першою спробою дослідити діяльність масонів у нашому регіоні та їхню участь у громадському житті міста. У центрі уваги – реставрація Спасо-Преображенського собору наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ століття та вплив езотеричних ідей на вибір сюжетів і композиційне розміщення іконографічних мотивів. Висловлені припущення пропонуються як гіпотези, що можуть слугувати підґрунтям для подальших досліджень і дискусій.

**На обкладинці розміщено світліну
із зображенням Спасо-Преображенського собору.
З книжки *Reise im Europäischen Russland
in den Jahren 1840 und 1841 (With plates)***

УДК 94(477.51)

ISBN 978-617-8145-78-1

© Валентина Кузнєцова, 2026
© Десна Поліграф, макет
і художнє оформлення, 2026

Авторка щиро дякує всім, хто підтримав проєкт

Брали участь і надавали допомогу

Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»
та особисто:

Наталія Реброва,
генеральна директорка Заповідника

Алла Гаркуша,
старша наукова співробітниця Заповідника

Юрій Кондаков,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії РДПУ ім. А. І. Герцена

Володимир Пилипенко,
кандидат історичних наук,
викладач Чернігівського коледжу інженерії та дизайну

Костянтин Аніщенко (Київ),
який допомагав із перекладом

Фотохудожники
Микола Павлович Турчин,
Віктор Кошмал,
Владислав Савенок

На початку було Слово

Інтерес до історії масонства в мене виник під впливом лекцій Леоніда Олександровича Мациха. За його рекомендацією я ознайомилася з працями Г. В. Вернадського, Т. О. Соколовської, Т. О. Бакуніної-Осоргіної, А. І. Серкова, Ю. Є. Кондакова, С. П. Карпачова, Ю. Л. Халтуріна та ін. І виявила кілька надзвичайно цікавих збігів. Звичайно, це суб'єктивна думка, проте, як мені здається, вона підтверджується дослідженнями сучасних істориків масонства.

Спасо-Преображенський собор Чернігова (перша половина XI ст.) дивовижним чином зберігся майже у первісному вигляді. Під час пожежі 1750 року повністю згоріли іконостас і фрески; сучасний інтер'єр собору представлений живописом першої третини XIX ст., доповненим реконструкціями кінця XIX ст. Через оновлення розпису, а згодом (1948 р.) побілку внутрішніх стін дослідники мали лише приблизне уявлення про первісні настінні розписи.

У 1980-х роках реставратори відкрили в Спасо-Преображенському соборі раніше невідомий напис, виконаний у першій чверті XIX ст. – יהוה (йуд, хей, вав, хей), доповнений огласовками й прочитуваний як **Єгова**. Це ім'я Всевишнього використовували розенкрейцери.

Чернігівський випадок написання імені Бога давньоєврейськими літерами в православному храмі XIX ст. – єдиний випадок в Україні (у протестантській традиції ім'я Бога, написане івритом, трапляється доволі часто). Інший відомий сакральний напис אלוהים (Елохім) – прикрасив плафон центральної бані храму Христа Спасителя в Москві кіль-

Скеління центрального нефа. У центрі кола напис івритом «Єгова». Фото Миколи Турчина

кома десятиліттями пізніше. І якщо Храм Христа Спасителя замислювався як масонський, логічно припустити, що й реставрація Спаського собору в XIX ст. відбувалася під впливом езотеричного світогляду. А точніше: розенкрейцерського. На користь цієї гіпотези свідчать особливості оздоблення: нетрадиційне, позаканонічне розташування сюжетів на стінах та іконостасі. Аналіз кола осіб, відповідальних за ці зміни, виявляє щільну мережу представників езотеричних товариств.

Ідеолог розпису собору – єпископ Чернігівський і Ніжинський **Михайл Десницький** (1761–1821), масон розенкрейцерської системи.

Виконавець і співавтор – протоієрей **Іоанн Єленєв**, у 1819–1822 рр. був членом чернігівського відділення Біблійного товариства.

Наступник Десницького, єпископ **Симеон (Савва) Крилов-Платонов** (1777–1824), також був масоном; у 1819–1822 рр. – членом Чернігівського Біблійного товариства.

Автор проекту іконостасу та відповідальний за ремонтні роботи у 1790-х рр. **Іван Денисович Яснигін** (1745–1824), близький до кола московських розенкрейцерів.

Михайло Микитович Кречетников (1723/1729–1793), генерал-губернатор Малоросії в 1790–1793 рр., імовірно, був масоном, хоча документальних підтверджень цьому немає; саме з його ініціативи І. Д. Яснигіна було направлено до Чернігова для проведення ремонтних робіт.

Призначений у 1803 р. генерал-губернатором **князь Олексій Борисович Куракін** (1759–1829) – масон шведської системи, у майбутньому – обер-прокурор Сенату.

У 1819–1830 рр. (час завершення живописних робіт у соборі) віце-губернатором Чернігова був **Микола Романович Політковський** (1764–1830), масон, розенкрейцер ще з часів навчання в Московському університеті (1776–1790), член Чернігівського Біблійного товариства.

Таким чином, у зазначений період настоятель храму, замовник робіт та представники вищої адміністрації належали до різних гілок езотеричного братерства. Їхня діяльність і світогляд своєрідно перепліталися, формуючи складне інтелектуальне середовище епохи. Водночас необхідність збереження таємниці цієї діяльності (особливо розенкрейцерів) у XVIII–XIX ст. істотно ускладнює сучасні дослідження.

«Орден Золото-Рожевого Хреста, – зазначав Г. В. Вернад-

ський, – був головним джерелом містичної мудрості російських братів».¹

Скільки всього розенкрейцерів було в Росії наприкінці XVIII – початку XIX ст. на момент створення нового вигляду храму? Сучасний дослідник А. І. Серков вважає, що в Росії діяла щонайменше двадцять одна розенкрейцерська ложа, і наводить відомості про 85 російських членів «Теоретичного градусу». Г. В. Вернадський називав 25 розенкрейцерів вищих ступенів і близько 70 братів у ложах наприкінці Катерининської доби.

Орден існував з 1772 по 1920-ті роки.² Ю. Є. Кондаков зазначає вирішальний вплив розенкрейцерів на релігійні течії в Російській імперії першої чверті XIX ст.³

Я пропоную розглянути особливості нового інтер'єру собору з точки зору езотеричної (масонської) інтерпретації християнської символіки як цілісної езотеричної програми, своєрідної візуалізації масонських уявлень про Всесвіт та його Великого Архітектора.

Про масонів написано тисячі праць, проте у вітчизняному дискурсі ця тема тривалий час залишалася на периферії досліджень. Тому дозволю собі коротко окреслити історію масонства.

Назва руху походить від середньовічних будівельних гільдій, які мали певні привілеї та іменували себе «вільними каменярами» (англ. masons, франц. franc-maçon – «франкмасо-

---

¹ Вернадский Г. В. Русское масонство в царствование Екатерины II. Изд. «Ломоносов», М., 2014. С. 95.

² Вернадский Г. В., там само. С. 86.

³ Кондаков Ю. Е. «Орден золотого и розового креста в России. Теоретический градус Соломоновых наук». Санкт-Петербург: издательство «Астерион», 2012. С. 180–181.

ни»). У професійних об'єднаннях існувала, як і в суспільстві загалом, чітка ієрархія: учень, підмайстер, майстер. Цехи мали власних святих покровителів і усталені традиції. Професійна ієрархія та клятва нерозголошення таємниць стали фундаментом майбутнього ордену. У XIV–XV століттях у Франції словом «ложа» позначали не лише приміщення для зберігання інструментів і відпочинку майстрів, а й колектив будівничих, об'єднаних клятвою нерозголошення професійних таємниць та спільним статутом. Такі ложі гуртувались навколо великих будівництв – насамперед, храмів. Водночас місцеві організації будівельників, підпорядковані міській владі, називалися «цехами».

Традиції формувалися століттями. Уже у XII–XIII ст. для позначення архітектора виникає термін «геометр», а на фасадах готичних соборів з'являються алегоричні фігури: Архітектор із циркулем, кутником і лінійкою, Геометрія у вигляді Діви зі сферою, лінійкою та циркулем. На французьких мініатюрах у руки Бога нерідко вкладали циркуль. Згодом ці інструменти стануть головними символами масонства, а Всевишній отримає ім'я Великого Архітектора Всесвіту.

На початку XVII ст. до англійських професійних цехів будівничих почали приєднуватися аматори мистецтв і меценати храмового будівництва. Їх називали «прийнятими каменярами». Наприкінці XVII ст. до одного з таких цехів було прийнято короля Англії та Шотландії Вільгельма III (1650–1702), після чого ремесло каменяра отримало статус «королівського ремесла». Згодом ці назви і традиції набули символічного значення: у масонській ієрархії збереглися три перші ступені – учень, підмайстер, майстер.

У 1697 р. Петро I прибуває до Голландії, щоб опанувати кораблебудування. У вересні того ж року у місті Утрехт його

зустрічає Вільгельм III Оранський і запрошує до Англії, обіцяючи відкрити царю Московії секрети економічного успіху країни та, звісно, будівництва кораблів. У науках Петро не був особливо сильним, тому викликав із Москви свого друга й наставника Якова Брюса, який був лише на три роки старший за нього.

Чутка про полковника Я. В. Брюса, який володів знаннями з математики, фізики, хімії, астрономії, картографії, лексикографії та знав латинську й англійську мови, зацікавила лондонських масонів. Дізнавшись, що він є нащадком шотландських королів, вони запросили його до ложі. Чи став масоном сам цар – невідомо, але, найімовірніше, ні.

Сер Крістофер Рен, головний архітектор Англії, старший наглядач ложі святого Андрія (покровителя тамплієрів) і, за оцінкою Ісаака Ньютона, один із найкращих геометрів свого часу, представив Брюса «Отшельнику» – самому Ньютону, який часто відмовляв у візитах навіть королю. Я. В. Брюс справив на Ньютона належне враження. Петро I і Брюс (за сприяння братів-масонів) отримали дозвіл відвідати Монетний двір, куди іноземців зазвичай не допускали; сам Ньютон пояснював їм принципи фінансового управління державою.

Я. В. Брюс залишив Англію лише в 1699 році, придбав наукові книжки, карти, лоції, запросив до Москви фахівців. Згодом він листувався з Лейбніцем і Ньютоном. У Росії Я. В. Брюс очолив монетну канцелярію, фактично керував фінансовою системою держави, мав величезний вплив на Петра I, непомітно прищеплюючи йому ідеї прогресу, розвитку науки, колегіальності, рівності можливостей.

Ймовірно, на честь друга Петро I дарував флоту Андріївський стяг – аналог шотландського прапора (Я. В. Брюс був шотландцем, св. Андрій – покровитель Шотландії) – та

заснував Орден Андрія Первозванного, першим кавалером якого став Я. В. Брюс.

Петро I ненавидів Москву, називаючи її «бородачи» та «московщина», тому створив нову столицю на березі моря – побудовану за планом, кам'яну, схожу на улюблений ним Амстердам. У 1714 р. через нестачу будівельних матеріалів Петро видав указ, який забороняв кам'яне будівництво в усій країні, окрім Петербурга. Також він змінив назву держави: замість Московії – Росія.

Як зауважував д-р Л. О. Мацих, ця ідея була відверто масонською: одним із улюблених висловів яких було «перерізати пуповину» – остаточно порвати з минулим. Петербург створено як протипагу не лише боярській Москві, а й Риму – місту апостола Петра. Переосмисливши герб Ватикану (перехрещені ключі), на гербі Петербурга розмістили якір, а найвищою спорудою стало Адміралтейство з корабликом на шпилі замість хреста кафедрального собору.

Першу будівлю Адміралтейства Петро спроектував сам; у 1806 р. реставрацію здійснив масон А. Д. Захаров. Місто св. Петра поступово почали сприймати як «святе місто Петра».

Сер Ісаак Ньютон радив починати реформи з двох «архімедових важелів» – грошей і церкви. Гроші контролював Я. В. Брюс, церкву – Феофан Прокопович (1681–1736), масон і, ймовірно, автор ідеї «триєдиного народу» та нової назви «Росія». Провівши реформу, він запросив багатьох українських священників, освіченіших за московських, що, за висловом В. О. Ключевського, стало «щепленням українством». До 1770-х років усі найвищі ієрархічні посади в імперії переважно обіймали випускники Київської академії.⁴

⁴ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання, К. Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 22.

Петра I українські єпископи приваблювали тим, що були європейсько орієнтовані.

Патріархат Петро I замінив Синодом, підпорядкувавши церкву цареві.

У день св. Іоанна Хрестителя 24 червня 1717 року чотири англійські масонські ложі об'єдналися у Велику Ложу Лондона. Цей день став головним святом масонів. Велику Ложу очолив Крістофер Рен. У 1723 р. затверджено «Конституцію вільних каменярів» Джеймса Андерсона (1670–1739; масонське ім'я – «Садівник»), яка закріпила моральні засади братства.

«Вільний каменяр за своїм становищем зобов'язаний дотримуватися морального закону; якщо він справедливо розуміє мистецтво, він ніколи не буде ані безглуздим атеїстом, ані нерелігійним лібертином (розпусником). Якщо в давні часи масони були зобов'язані сповідувати релігію своєї країни чи нації, якою б вона не була, то сьогодні більш доцільно належати до Релігії, в якій усі люди знаходять згоду, залишаючи свої приватні погляди при собі».⁵

Після смерті Рена в ложу дедалі частіше вступали освічені люди різних станів. Мета масонства змістилася від ремісничої майстерності до морального самовдосконалення. Це відповідало духу епохи: знищення станових привілеїв і свобода совісті.

1734 року Бенджамін Франклін перевидав Конституцію в Філадельфії – першу масонську книжку в Америці, де більшість «батьків-засновників» були масонами. Джордж Вашингтон, наприклад, був майстер двох лож.

У 1731 році майстер Великої Лондонської ложі лорд

---

⁵ «Конституция Андерсона». Раздел «О Боге и Религии».

Ловелл призначив капітана Джона Філіпса провінційним Майстром Росії. У 1740 році Майстром став адмірал Яків (Джеймс) Кейт – англієць на російській службі. Більшість дослідників вважають саме його справжнім засновником російського масонства. Мовою перших лож була англійська або французька, а членами їх ставали переважно іноземці.

У другій половині XVIII ст. масонські ложі виникають майже в усіх країнах Європи. Близько 1740 року масонські товариства, під впливом ідей про спадковість від хрестоносців і тамплієрів, почали називати себе «орденами».

Перші російські ложі відкрито в Петербурзі та Москві; на українські землі масонство проникало з Росії (на Лівобережжя) та з Польщі (на Правобережжя). Першою ложею під управлінням розенкрейцерів на Лівобережжі, ймовірно, слід вважати ложу Миколи Олексійовича Дьяконова (створену до 1786 р.), якого під час слідства згадував сам М. І. Новіков.

«– Навіщо Ви стали масоном?

– Тому що я був у темряві й хотів побачити світло.

– Коли Вам показали світло, що Ви тоді побачили?

– Сонце, місяць і Великого Майстра...».⁶

З масонського катехізису другої половини XVIII ст.

«Масонство було подією в історії російського суспільства – того нового суспільства, що народилося й сформувалося у петровському перевороті. Це були люди, які втратили “східний шлях” і заблукали на західних. Цілком природно, що нову дорогу вони знайшли на західному перехресті...»,⁷
– писав прот. Георгій Флоровський.

---

⁶ Пекарский П. П. Дополнение к истории масонов в России XVIII века. СПб. 1869. С. 9.

⁷ Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия. Часть I. Киев: «Путь к истине». 1991. С.78.

Важливо розуміти, що термін «масони» у XVIII столітті був парасольковим. Під цим терміном приховувалися спільноти людей із різними поглядами та устремліннями. Існувало багато масонських систем; масонами огульно називали також численні релігійні та езотеричні товариства другої половини XVIII – першої половини XIX століття. Масони становили лише одну із частин цього езотеричного руху.

З 1780-х років у Москві з'являються розенкрейцерські ложі. Орден Золотого і Рожевого Хреста – особлива система масонства: сповідуючи розенкрейцерську ідеологію, він організовував свої ложі за зразком масонських систем.

«Розенкрейцерську» систему до Росії привіз І. Г. Шварц (1751–1784). Він отримав її документи у Великій ложі «Трьох глобусів» у Берліні – одному з центрів німецьких розенкрейцерів. Ймовірно, І. Г. Шварц мав шостий ступінь у Ордені, а в розенкрейцерській системі – одинадцятий (п'ять масонських і дев'ять орденських). На його могилі вибито хрест, оточений шістьма трояндами. Його соратник М. І. Новіков (1744–1818) мав сьомий градус розенкрейцерської системи.

До Москви І. Г. Шварц прибув уже як «майстер стільця» (керівник ложі «Геркулес у колісці» в Могильові), масон п'ятого ступеня Курляндської (Мітовської) ложі шведської системи «строного спостереження».

Народився він у Німеччині, навчався в університетах Галле й Єни, а в Могильові, за протекцією князя М. С. Гагаріна (1752–1810), отримав місце вихователя у домі його родича Андрія Рахманова (квітень 1776). Після смерті А. М. Рахманова 1779 року І. Г. Шварц переїхав до Москви, де став професором німецької мови, а згодом першим у Росії викладачем естетики.

У березні 1781 року за ініціативою І. Г. Шварца при Мос-

ковському університеті (куратори – І. І. Шувалов і М. М. Херасков, обидва масони; Г. Р. Державін писав про Шувалова: «він був головним над масонами») створено «*Собрание университетских питомцев*».

І. Г. Шварц став редактором студентського журналу «*Утренний свет*», де публікувалися переклади містиків та статті московських братів. Виручені кошти передавали двом школам для сиріт, заснованим Новіковим у Петербурзі.⁸

Того ж року І. Г. Шварц і М. І. Новіков організували «*Дружеское ученое общество*» для поширення освіти. У ньому налічувалося до 50 членів, кошти надходили з пожертв.⁹ О. М. Кутузов передав на освітні цілі все своє майно. На відкритті в 1782 році були присутні архієпископ Платон (Льовшин) і московський головнокомандувач граф З. Г. Чернишов – обидва масони.

Учні Товариства носили однакові блакитні кафтани із золотими петлицями та чорне «спідне вбрання». Кольори Іоанівського масонства (блакитний, білий, золотий) символізували висоту й моральність прагнень. Більше половини членів стали розенкрейцерами або членами «Теоретичного градусу», решта – масонами різних систем.¹⁰ По суті, «*Дружеское общество*» стало філією Ордену Золотого і Рожевого Хреста, де відкрито збиралися масони різних систем.¹¹ Після смерті І. Г. Шварца його вдова й діти за-

⁸ Кондаков Ю. Е. Эзотерическое движение в России конца XVIII – первой половины XIX вв. М.: Касталия, 2018. С. 132.

⁹ Брачев В. С. Масоны в России – от Петра I до наших дней. СПб.: «Стомма», 2000. Гл. 5.

¹⁰ Кондаков Ю. Е. Эзотерическое движение в России конца XVIII – первой половины XIX вв. М.: Касталия, 2018. С. 169.

¹¹ Кондаков Ю. Е. Эзотерическое движение в России конца XVIII – первой половины XIX вв. М.: Касталия, 2018. С. 171.

лишилися під опікою «Дружеского общества» й мешкали у М. І. Новікова.

13 листопада 1779 року відкрито Педагогічну семінарію (тривалість навчання – три роки) – перший у Росії приватний навчальний заклад. Інспектором (без винагороди) був сам І. Г. Шварц, який також пожертвував 5 тисяч рублів власних коштів. Наприкінці 1779 року він звернувся до єпископів із проханням направити до нього учнів духовних семінарій. Ініціативу підтримав московський митрополит Платон (Льовшин), який направив близько 50 семінаристів, багато з яких закінчили Києво-Могилянську академію. Після завершення курсу випускники поверталися на батьківщину, щоб працювати вчителями. Відомо про 13 семінаристів, прийнятих у масонські ложі, щонайменше шість із них стали розенкрейцерами.

З 1782 року діяла Філологічна (Перекладацька) семінарія, студенти якої перекладали книжки, у тому числі масонські. Вони перебували на повному утриманні «Дружеского общества». У 1784 році розенкрейцери заснували «Типографічну компанію», винятково для видання книжок.

1780 року І. Г. Шварц ініціював створення таємної ложі «Гармонія» (до неї входили М. І. Новіков, М. М. Трубецької, М. М. Херасков, О. О. Черкаський, І. П. Тургенєв, К. М. Єнгаличев, О. М. Кутузов, почесний член – Г. П. Гагарін). Ложа мала на меті дослідження історії масонства й пошук «таємного знання», об'єднавши братів різних систем.

Ложа «Гармонія» діяла з кінця 1780 до 1783 року й була розпущена після створення розенкрейцерського «Теоретичного градусу». Ступінь «теоретичний градус» був проміжним між Орденем і масонством – п'ятим у розенкрейцерській системі, після якої кандидатів приймали до Ордену у ступені

юніора. У Москві розенкрейцерів, які за жодних обставин не мали права розкривати свою належність до Ордену (на відміну від звичайних масонів), називали мартиністами. Ми ж будемо називати їх розенкрейцерами, якими вони фактично й були.

Наприкінці XVIII століття Орден Хреста і Троянди взяв під контроль більшість російських лож. Розенкрейцери намагалися встановити контакт із спадкоємцем престолу Павлом Петровичем та його сином Олександром. Наприкінці 1784 або на початку 1785 року архітектор і розенкрейцер В. І. Баженов, друг Павла, вирушив із Москви до С.-Петербурга та передав йому кілька масонських книжок (Йоганна Арєнда «Про істинне християнство» та «Істинна бібліотека для християнського читання»; «Таїнство Хреста» і твори Фоми Кемпійського). Можливо, саме це спонукало Катерину II наказати закрити ложі.

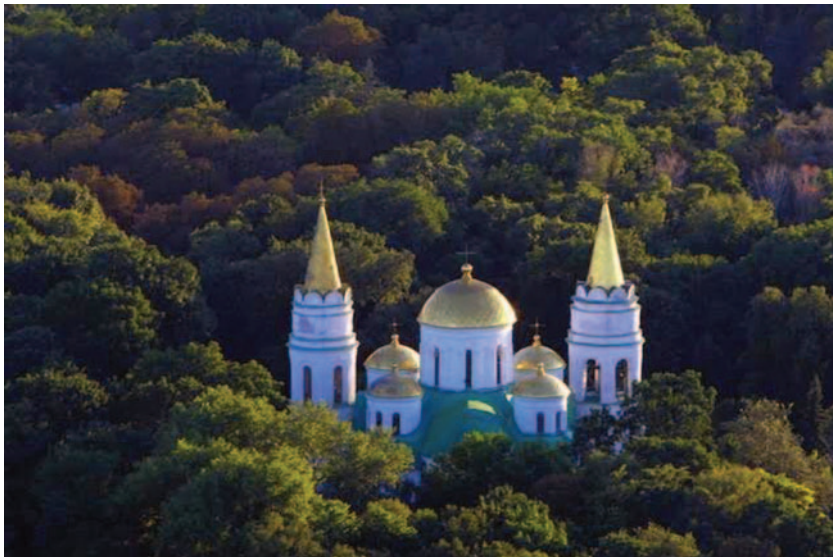
Ю. М. Лотман писав: «Новікову вдалося згуртувати в Москві тісну групу однодумців. Їх єднала спільна віра в необхідність просвітництва народу, особистого вдосконалення та практичного філантропізму. Всі вони відкидали насильство – як урядове, так і революційне – і прагнули замінити політичну боротьбу моральним вихованням. Щира релігійність поєднувалася в їхньому колі з містичним інтересом до “таїнств Природи”. До французької матеріалістичної філософії та вольтеріанства вони ставилися вороже. Гуманність, альтруїзм, любов до ближнього і патріотичне виховання, на їхню думку, мали розв’язати суперечності російського життя».¹²

---

¹² Лотман Ю. М. Сотворение Карамзина. Издательский дом: Книга, 1987. С. 10.

Символічний простір: точка зору Івана Яснигіна

Дослідник старовини Філарет (Гумілевський) зазначав, що «перший предмет благоговійної уваги – у Чернігові – величний кафедральний собор».¹³

Фото Віктора Кошмала

У січні 1787 р., прямуючи до Криму, Чернігів відвідала імператриця Катерина II і була присутня на молебні у найдавнішому соборі міста. Серед пожертв, зроблених нею, 200 рублів подаровано храмові.

¹³ Філарет Гумілевський. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кафедральный собор Преображения Господня. Кн. 5, Чернигов, Земская типография, 1874. С. 1.

Малоросійський губернатор Михайло Микитович Кречетников (1723–1794) незадовго до своєї смерті встиг дати необхідні розпорядження щодо реконструкції собору та призначити свого калузького архітектора І. Д. Яснигіна керівником робіт у Чернігові.

Важко пояснити, чому один із найвизначніших архітекторів свого часу Іван Денисович Яснигін (1745–1823) практично невідомий сьогодні.

Іван Яснигін – учень Д. В. Ухтомського (1719–1774), В. І. Баженова (1737–1799) й М. Ф. Казакова (1738–1812), випускник Академії мистецтв (1764), головний архітектор Калуги (1785–1822).

Його запросив В. І. Баженов до команди для зведення Кремлівського палацу. У 1774 р. разом із М. Ф. Казаковим перебудував московські будинки під Пречистенський палац Катерини II (1764 р.). Також із М. Ф. Казаковим працював у С.-Петербурзі.

Протягом 37 років, як головний архітектор Калуги, він звів 141 цегляну будівлю; після війни 1812 р. відновлював Боровськ і Малоярославець, зводив храми в Медині, Жиздрі, Мосальську тощо. В Україні керував реставрацією Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському та Спасо-Преображенського собору в Чернігові.

Призначений керівником робіт із реставрації чернігівського собору на 1790–1791 рр., архітектор не лише відновив храм, а й створив новий іконостас (він закінчив скульптурне й архітектурне відділення Академії). Цей єдиний іконостас архітектора, на щастя, чудово зберігся. До того ж це один із трьох іконостасів XVIII ст. на Чернігівщині.

Я не наважуюся перебільшувати масонську складову в творчості І. Д. Яснигіна. Проте ще з юності він перебував

у колі «братів» під впливом найкращих представників своєї епохи. Син солдата, він навчався коштом держави в Академії мистецтв, яку опікували масони. Працював в експедиції Кремлівських споруд, викладав у школі В. І. Баженова малювання й завідував колекцією креслень. Разом із М. Ф. Казаковим забудовував С.-Петербург і Москву. В. І. Баженов і М. Ф. Казаков були розенкрейцерами.

І. Д. Яснигін не згадується у відомих нині масонських списках, проте, як зазначає Ю. Є. Кондаков у своєму дослідженні, із 19 лож, названих Новіковим на слідстві (кінець XVIII ст.), нам відомі лише сім. Масонським було і калузьке оточення архітектора. Губернатор М. М. Кречетников (документів, що підтверджують його належність до масонства, не знайдено) особисто формував коло підлеглих. Його секретар Семен Веніцев – відомий перекладач і масон (ложі «Рівність», «Немезіда»). Драматург і поет Василій Майков написав для першої вистави калузького театру п'єсу. Майков товаришував із засновниками товариства Золото-Рожевого Хреста, був секретарем Великої провінційної школи (а отже, і масоном). До Калуги надходив журнал Новікова «*Утренний свет*». За короткий час у місті відкрилися Оперний дім, друкарня, училище для купецьких і міщанських дітей, дворянський пансіон – заклади, притаманні масонській опіці.

Намісник запросив до себе архітектора Петра Нікітіна (1726–1784) – одного з перших у Росії: у 1760–1763 рр. головний архітектор Москви, викладав у школі Д. В. Ухтомського, а згодом її очолив (серед учнів – М. Ф. Казаков); його план реконструкції Твері вважався зразковим; у 1778 р. він створив план реконструкції Калуги.

Історик архітектури Н. А. Лук'янов зазначає, що Калуга за ініціативою М. М. Кречетнікова будувалася за пла-

ном англійського міста Бат, яке вважалося «зразком смаку й елегантності в британській архітектурі свого часу». Н. А. Лук'янов пише: «Достатньо звернутися до історії проектування та будівництва Бата, до прямих цитат із його планувальних елементів, щоб переконатися: архітектурні проекти, що реалізовувалися в цьому англійському місті протягом кількох десятиліть, були передусім втіленням саме масонської ідеологічної програми – перетворення англійського міста на взірць для всього світу».

Відповідно, Калугу – на зразкове російське місто. Забудову міста продовжив І. Д. Яснигін. Дерев'яну провінційну забудову Калуги поступово змінювали кам'яні будівлі європейського типу; замість хаотичного планування з'явилися прямі проспекти та впорядована система вулиць. У руслі звернення до античної традиції в Калюзі звели міст, спроектований за зразком давньоримських акведуків. Якщо спробувати знайти конкретні прототипи цього Кам'яного мосту, то першим серед них, без сумніву, буде античний акведук Клавдія, зображений на популярній у XVIII ст. гравюрі за картиною Клода Лоррена «Вечір серед римських руїн, або Занепад Римської імперії».¹⁴ Можна сказати, що кречетніківський проект був «оживленням» цього твору.

Віадук став своєрідною метафорою приходу Просвітництва на береги Оки: у цьому спорудженні очевидне прагнення вписати оновлене місто в загальноєвропейський урбаністичний контекст грамотно, адекватно, зі знанням справи. Сам інтерес до античної традиції (характерної для Західної Європи й заперечуваної православ'ям) також був масонським.

---

¹⁴ Лукьянов Н. Калуга в век Просвещения Проект Екатерининского наместника. Электронный доступ: <https://kaluga-history.ru/krechetnikov2/>

Під час створення у 2012 р. картоплану центральної частини міста, використовуючи накладання карт і супутникових знімків, дизайнери виявили, що в основі регулярного плану XVIII ст. лежить шестикутник, а більшість вулиць розташовані під кутом 60 градусів. Не спекулюючи цими фактами й не роблячи прямих висновків, усе ж зазначу, що масонський циркуль завжди зображався розкритим на 60 градусів, а шістка символізувала 6 днів творіння, 6 сходинок до трону Соломона, Щит (Зірку) Давида; шоста сфера означає красу й досконалість.

У Росії XVIII ст. єдиного канону вже не існувало – і саме тому майстри відчували себе вільніше у виборі стилю, форм і сюжетів. Це був час сміливих архітектурних експериментів і рішень, які сьогодні здаються майже немислимыми. В. І. Баженов ледь не зніс Кремль, перекроюючи Москву. М. М. Кречетников особисто креслив плани нових Калуги, Тули, Вітебська, Опочки, Торопця. І. Д. Яснигін звів у Калузі перший у Росії собор із куполом діаметром 17 м без додаткових укріплень. Це був час масштабних людей і грандіозних задумів. Масонство тієї доби стало носієм найпередовіших ідей естетичного перетворення середовища, прагнучи впорядкувати простір не лише функціонально, а й символічно.

Вважаю, І. Д. Яснигін у Чернігові вперше на власні очі побачив храм XI ст. Раніше він не мав можливості побачити нічого подібного. І реставрація для нього означала щось більше, ніж перебудову собору, зруйнованого пожежею. Перед ним стояло завдання продовження справи давніх майстрів. Він зумів оцінити оригінальність задуму попередника, який створив храм, що не мав прямих аналогів ні у візантійському, ні в давньоруському зодчестві.

Неоштукатурена поверхня собору вражала кладкою, що

Фрагмент декоративної кладки, XI ст.

Фото Владислава Савенка

не застосовувалася на Русі після XI ст. Із плінфи викладено солярні знаки: хрести, свастику (у масонській інтерпретації це символ, що відводить лихо); шаховий візерунок, аркатуру, меандр, літери «Л» і «М», фрагменти сходів. Кожен із цих символів був частиною масонської міфології. Необроб-

лені великі камені («дикий камінь», що потребує обробки – фундаментальний масонський образ) втиснено в стіни. За бажання та вміння ці символи можна було читати як таємне письмо. Василій Баженов, наставник Яснигіна, вважав, що архітектор будує не для сучасників, а створює послання нащадкам. Архітектурна символіка ускладнювалася ще з доби середньовіччя. Російські масони переймали принципи західноєвропейського алегоричного мислення.

Чи не варто припустити, що в процесі реставрації творіння попередників І. Д. Яснигін вирішив доповнити їхній задум?

Безперечно, увагу архітектора привернули й шиферні плити ХІ століття (червоний пірофілітовий сланець, що видобували на території сучасної Житомирської області), які прикрашають хори собору. Прямокутні плити прорізані глибоким рельєфом, у якому поєднано геометричні та солярно-хрестові мотиви. У центрі кожної плити – коло з вписаним чотирикінцевим або восьмикінцевим хрестом (колесо з вісьмома спицями, що нагадує сонце); центральне коло обрамлене ромбоподібною рамкою, утвореною перехрещеними діагональними джгутами. По боках і в кутах ромбів розміщено розетки з вихровими (спіральними), що створюють відчуття руху, або статичними шестикінцевими солярними знаками. Композиція замкнена в прямокутну рамку, що підкреслює архітектоніку плити.

Як це міг би побачити масон? Прямокутна рама підкреслює «архітектоніку» Всесвіту, де кожен елемент має своє суворе місце. Коло, вписане в ромб, який, у свою чергу, вписаний у прямокутник: класична візуалізація «квадратури кола» – символу гармонії між божественним (коло) та земним (квадрат). Прямокутна рама підкреслює «архітектоніку» Всесвіту, де кожен елемент має своє суворе місце. Ві-

сімка – число духовного відродження. Для езотериків кола І. Д. Яснигіна це «Сонце Правди», що вічно обертається, символ нескінченності часу та циклічності життя. Діагональні жгути, що утворюють ромб, нагадують переплетені вірвовки або подвійну спіраль: це «братський ланцюг» – символ єдності членів Ордену, що зв'язує їх у непорушне ціле навколо центрального джерела світла. Невеликі кола з S-подібними вигинами всередині розміщені по кутах плит для архітектора-розенкрейцера симолізували творчу енергію Творця, що приводить у рух матерію.

Можна лише здогадуватися, як ці символи трактувалися тисячу років тому, однак для езотерика кінця XVIII століття вони були знаками руху, часу та космічного порядку. Плити XI століття стали для архітектора підтвердженням того, що він працює на «священній землі», що перетворювало реставрацію на акт духовного спадкоємства.

Північно-західна вежа собору була пошкоджена, хрещальня з південного заходу зруйнована, і І. Д. Яснигін зводить дві круглі симетричні вежі з круглими вікнами, що підносяться над центральним куполом, і завершує їх дивними псевдоготичними конусами. Гостроверхі вежі в другій половині XVIII століття вже стали звичними в російській архітектурі. В моду ввійшла псевдоготика, яку сприймали як повернення до давньоруської традиції. Цей стиль запровадив Д. В. Ухтомський (1719–1774) – учитель М. Ф. Казакова, засновник першої архітектурної школи і головний архітектор Москви (1745–1760).

Верхівки конусів Спасо-Преображенського собору, що наче пронизують небо, сприймалися як виклик небесам, а хрести над ними – як очікування Божої благодаті. Вони органічно вписувалися в архітектурний краєвид міста.

Парапетні плити на хорах

*Архітектурний ансамбль Валу в Чернігові:
Колегіум, Борисоглібський
і Спасо-Преображенський собори.
Світлина кінця XIX ст. Джерело зображення:
<https://www.pinterest.com>*

Ідею шпиля над вежею вперше використав український архітектор і різьбяр по дереву І. П. Зарудний (1670–1727): це і Меншикова вежа в Москві (1707), за зразком якої збудовано дзвіницю Петропавлівського собору (1723) у С.-Петербурзі, і шпиль Адміралтейства (1732–1738). Крім того, І. П. Зарудний упровадив традицію наскрізного різьблення та золочення іконостасів, уперше ввівши у традиційну орнаментику іконостасів «реалістично трактовану круглу скульптуру».¹⁵

---

¹⁵ Былинин В. Н., Былинина Н. И. Иван Зарудный // Зодчие Москвы XV – XIX вв. М., 1981. С. 104.

*Меншикова вежа, 1707,
архітектор І. Зарудний.
Реконструкція*

Його іконостаси Москви та С.-Петербурга стали зразковими, і, безперечно, І. Д. Яснигін був з ними знайомий. Нині в Росії зберігся лише один іконостас роботи Зарудного – у Петропавлівському соборі Петропавлівської фортеці (1722–1726). Варто пам'ятати, що І. Д. Яснигін навчався в Академії мистецтв у С.-Петербурзі та працював у обох імперських столицях.

Іван Петрович Зарудний (можливо у Києві приблизно 1670–1727 рр.), представник стилю українського бароко. Навчався в Київському колегіумі та університетах Італії. Деякий час перебував на службі в канцелярії гетьмана І. Мазепи в Батурині. На прохання Петра I гетьман Мазепа у 1690 році направив Зарудного до Москви.

Від 1707 Зарудний очолив ізографську палату при Синоді, де проектували і виготовляли іконостаси для всіх церков Росії. Автор семи проєктів іконостасів. Серед його споруд у Москві церква Іоанна Воїна.

Саме він заклав фундамент того, що історики архітектури називають «українським впливом» у російському зодстві XVIII століття.

На околиці Чернігова здіймався до небес шпиль дзвіниці Воскресенської церкви, збудованої у 1772–1775 рр. ки-

Дзвіниця Воскресенської церкви (1772–1775), Чернігів.

Фото Владислава Савенка

ївським архітектором І. Г. Григоровичем-Барським. До 1799 р. з'явився магістрат, над яким було встановлено традиційний готичний шпиль за проєктом А. І. Карташевського.

Запозичуючи елементи західноєвропейської архітектури (у той час не існувало поняття авторського права, і зодчі сміливо копіювали), майстри другої по-

Магістрат (1799), Чернігів, арх. А. Карташевський

ловини XVIII століття створювали двовежеві західні фасади. Такі рішення були характерні для базилікальних об'ємів, які ще з XIII століття застосовувалися в готиці.

А круглі вежі з круглими вікнами були присутні в архітектурних спорудах Баженова й Казакова (наприклад, у Царинському комплексі). Відома церква в Бикові під Москвою, збудована В. І. Баженовим у 1789 р., також прикрашена двома високими вежами-шпилями, що домінують над центральною частиною храму.

Для масона дві вежі західного фасаду (ще з часів Крістофера Рена) мали додаткове символічне значення: пам'ять про Храм Соломона та колони Яхін і Боаз, що прикрашали його з південної та північної сторін. Між ними розташовувався вхід – так само, як і вхід до масонської ложі. Два стовпи при вході є обов'язковим атрибутом масонських килимів. Це пам'ять про Храм, збудований Хірамом, якого деякі масонські течії вважають своїм духовним попередником.

Можливо, І. Д. Яснигін просто прагнув відтворити улюблений елемент західного фасаду свого вчителя, і чернігівський храм було реконструйовано відповідно до високої моди свого часу.

Слід погодитися з істориком архітектури Є. І. Кириченко:

«Масонство – лише складова частина загальних поглядів освіченого дворянства другої половини XVIII – першої половини XIX століття, його органічна частина і плоть від плоті загальних ідеалів доби Просвітництва. У будь-якому разі, чужий православній традиції, проте характерний для західного християнства тип двовежевого храму не набув поширення в Росії, яка з часів петровського царювання стала

на загальноєвропейський шлях розвитку культури, що супроводжувався спільним для Європи відродженням античної спадщини».¹⁶

На Болдиних горах Чернігова стояв храм, який повною мірою відповідав європейській традиції. Архієпископ Лазар Баранович запросив будівничого католицьких та уніатських церков Йоганна-Баптиста Зауера (Івана Баптиста), відомого передусім як творця собору святих Петра і Павла (1671) у Вільнюсі. У Чернігові він збудував головний храм Троїцько-Іллінського монастиря (1695). По

Спасо-Преображенський собор.

Фото Владислава Савенка

обидва боки західного фасаду розташовані дві квадратні в плані вежі, увінчані банями на світлових барабанах. На сті-

¹⁶ Кириченко Е.И. Ветхий и Новый Завет в типах христианского зодчества. В кн.: Вестник Российского гуманитарного научного фонда. М., 2000, № 3. Электронный ресурс. Режим доступа <http://www.mmedia.nsu.ru>

нах – ніші, великі фігурні вікна, трикутні сандрики. Відповідно до вимог замовників архітектор надав куполам грушо-подібну форму та оформив декор у стилі українського бароко.

Спасо-Преображенський собор цікавий тим, що сам по собі являє справжню Давню Русь. Його план дивним чином поєднує базилікальну та хрестово-купольну конструкції. У цьому відношенні він унікальний.

Дослідниця калузьких творів І. Д. Яснигіна Є. А. Шорбан відзначила характерні деталі, притаманні творчій манері архітектора: моделювання фасадів нішами, лопатками, пілястрами; високі дзвіниці, їхні круглі верхні яруси та шпилі.¹⁷ Ніші, лопатки, пілястри вже були присутні на фасадах чернігівського собору, а згодом вони повторюються у наступних проєктах архітектора. Прототипом усіх калузьких дзвіниць мистецтвознавиця називає триярусну дзвіницю церкви Преображення під горою (вона ж – Казанська), збудовану І. Д. Яснигіним у 1802 р. після повернення з Чернігова. Ті самі деталі, що визначили вигляд яснигінських дзвіниць, ми бачимо і в його чернігівській, більш ранній реконструкції. Причому, якщо круглі верхні яруси дзвіниці та конусоподібні завершення для чернігівського собору були спроектовані І. Д. Яснигіним, то решта перелічених деталей існувала ще з XI ст. і була, так би мовити, успадкована архітектором.

Кокошники на вежах собору з'явилися сто років потому – під час ремонту 1891 р., тоді ж було позолочено куполи.

Насмілюся припустити, що саме ця реставрація й реконструкція давньоруського храму певною мірою визначила творчі вподобання І. Д. Яснигіна.

¹⁷ Шорбан Е. А. Церковная архитектура Калужской губернии и вой-на 1812 года. // «Искусствознание», № 1–2, 2013. С. 146–178.

Настінний розпис собору та його іконостас загинули під час пожежі 1750 р. Проте якщо церква без розпису – усе ще церква, то правити службу без іконостаса неможливо.

Наприкінці XVIII ст. широкого поширення набули п'ятиглаві центричні храми; саме таким був стародавній чернігівський собор. Такий об'єм зумовив «повернення до традиційного розуміння іконостаса як високої або протяжної суцільної перегороди».¹⁸

До кінця XIX ст. іконостас залишався таким, яким його задунав автор. Висота – 12, ширина – 20 метрів: розташований на всю ширину собору й займає майже половину його висоти (12 із 29 м). Дві бічні частини – однарусні, центральна – двоярусна, завершується розп'яттям із п'єдесталом. Одно- та двоярусні іконостаси були поширені на межі XVIII–XIX століть.

Можливо, І. Д. Яснигін узяв за взірць проєкт М. Ф. Казакова: колонадний портик, увінчаний високим аттиком і трикутним фронтоном; у простінках бічних колон розташовані рами з іконами: у місцевому ряду – прямокутні, у овальних і круглих – євангельські сцени. Круглі ікони ми бачимо також і у В. І. Баженова.

Щоправда, у школі М. Ф. Казакова відсутнє навершя, тоді як у Спаському соборі воно присутнє. Крім того, ікони святого ряду не овальні, а квадратні (розташовані над прямокутними образами місцевого ряду). Такі самі, як у М. Ф. Казакова (Спасо-Преображенський собор у Білозерську), – золочені профільовані ордерні колони.

---

¹⁸ Трифонова А. Н. Резной иконостас конца XVIII – начала XIX века Спасо-Преображенского собора города Белозерска. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.booksite.ru/fulltext/2be/loz/erye/27.htm>

Центральна частина іконостасу. Фото Віктора Кошмала

Композиція бічних приділів повторює центральну частину в зменшеному вигляді.

Чотири центральні коринфські колони відсилають до ранньовізантійських храмів, де вітварна перегородка вибудовувалася з чотирьох колон, на яких спочивав антаблемент. Можна припустити, що це водночас і нагадування про чотирьох євангелістів, зображення яких на царських вратах були замінені іншими сюжетами.

Десять пілястр із канелюрами ділять іконостас на рівні поля, у кожному з яких розміщено ікони у два ряди. У центрі, по обидва боки від царських врат, – чотири профільовані колони коринфського ордера. Для митців XVIII століття коринфський ордер асоціювався з царственістю, розкішшю. Над царськими та бічними вратами – різьблені балдахіни з китицями, що нагадують завіси Скинії.

Іконостас, за описом Філарета (Гумілевського), був «прикрашений у відповідних місцях вазами, гірляндами, сьйвами та іншими різними фігурами; тло (поле) по всьому іконостасу посріблене з візерунками, а колони, вази, карнизи й різьблення позолочені червоним золотом по поліменту».¹⁹

Проте у 1870–1871 рр. іконостас розібрали й винесли із собору для проведення реставрації. У результаті висоту збільшили на 1 аршин (0,71 м), врата розширили, балдахіни переробили, більшість ікон замінили й переписали. Вази та «інші різні фігури» зникли. Чому? Згідно з указом Синоду 1832 р. «Про заборону допускати в церквах будь-які зображення, окрім святих ікон». Іконостас неодноразово оновлювали і в ХХ ст.

---

¹⁹ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кафедральный собор Преображения Господня. Кн. 5, Чернигов, Земская типография, 1874. С. 18.

Що масонського можна побачити в цій конструкції? У Катехизисі першого ступеня на запитання: «Як мені дізнатися, що ти належиш до числа вільних каменярів?» – слідує відповідь: «За знаками, словами і дотиками».

До масонської символіки належать знаки, літери, кольори, легенди, предмети, прикраси, ритуали тощо. Варто звернути увагу на вибір і розміщення ікон, оздоблення царських врат та окремі деталі (кафінські вузли, різьблені балдахіни, золоті шнури, жертівники, сонце, трикутник), які були зрозумілі посвяченому навіть перших ступенів.

Митці галантного віку пропонували розгадувати символи-загадки, символи-шаради. Не лише масони, а й усі більшість обізнані з мистецтвом, люблячи ці інтелектуальні ігри. Чому б не спробувати зробити те саме?

Архітектура – важливе слово для масона (вільного каменяра). Великий Архітектор Всесвіту, Великий Геометр – такі імена Всевишнього. Математика й математичні ігри були важливими складовими знань архітекторів, тому їм легко було використовувати символіку чисел, яка слугувала ключем до пізнання законів буття.

У конструкції іконостаса повторюються числа: 2 – яруси, парність ікон; 3 – по три ікони на кожній стулці царських і дияконських врат; 4 – колони в центрі; четвірку підказують хрести й квадрати, у цьому випадку – квадратні ікони; 10 – пілястри, що розділяють поле іконостаса. Пояснення масонської нумерології запозичено у «Словниках» С. Карпачова²⁰ і Дж.Трессідера.²¹

2 – знак дуалізму світу, «його біполярності, тиші й таємниці».

---

²⁰ Карпачёв С. Масоны. Словарь. М., 2008.

²¹ Трессидер Дж. Словарь символов. М.: Фаир-пресс, 1999.

3 – число Божественної Трійці й число учня в масонстві. Динамізм, внутрішня духовність. Три удари долонями як знак привітання, три великі й три малі світильники, три символічні кроки, три опори масонського храму, трикутник.

4 – подвоєння дуалістичної системи, приведення трійці до цілісності й пропорційності квадрата. Чотири елементи життя: повітря, вода, земля, вогонь. Чотири ріки, що витікають у Раю з-під Древа життя. Символ стабільності, раціональності, тяжкої праці (масонська робота над собою як «диким каменем»). Невимовне ім'я Бога (тетраграматон). Чотири євангелісти. Символ підкупольного квадрата – основа для розрахунку розмірів елементів церковної споруди. Графічні символи: квадрат, хрест, свастика.

9 – це три в квадраті: 9 небесних сфер, сонм ангелів. У масонстві – одне зі священних чисел Майстра. Позначає також розум, знання, мудрість.

10 – символ завершеності й досконалості; 10 заповідей, 10 сфірот (масони використовували каббалістичну термінологію).

Вабить припущення, що **63** ікони в іконостасі – натяк на священне число 63: добуток двох чисел Майстра (9x7), символічний вік масона 13-го ступеня Шотландського ритуалу. Можливо, це припущення видається надмірним. Проте хто знає? Масони бачили в числі мову Всесвіту. Таким чином, числова структура іконостаса є не просто конструктивною – вона кодує масонський погляд на світ як систему духовних пропорцій.

Кожну з різьблених прикрас можна розглядати як ієрогліф, що пояснює метафізику масонства. Варто зазначити, що В. І. Баженов був одним з учнів І. Г. Шварца, першого російського розенкрейцера, і сам належав до розенкрейце-

рів. Мало ймовірно, що він не обговорював символіку зі своїми колегами та учнями, зокрема й з І. Д. Яснигінім, навіть якщо той не був членом ложі. Адже, як мовилося, «треба не лише самому будувати храм, а й вербувати нових працівників». Розглянемо знаки різьби іконостаса.

Колони різних орденів використовувалися для оздоблення масонської ложі. Коринфський стиль символізував красу й розкіш.

Балдахін прикрашав стілець Майстра в ложі, застосовувався замість вівтарної перегородки. Символізував Боже покровительство.

Китиці, бахрома – символ нагадування. Ця символіка пов'язана зі старозавітною традицією, заповіданою Мойсеєм: зробити китиці по краях одягу, щоб згадувати заповіді Господа.²²

Хрест – символ святості та величі страждання.

Сонце – символ самого Ордену, Божественного світла. Ним іноді прикрашали капелюх Керівного Майстра під час масонських зібрань.

Золоті трикутники в масонських ложах прикрашалися іменем Бога: Єгова (Яхве) або Адонай, чи Оком Провидіння. Вони символізували божественне начало, досконалість духу, самого Бога або душу Всесвіту. Три масони утворюють ложу. Один із сенсів палаючої зірки – пугівна Вифлеємська зоря, що привела мудреців до істини й світла.

Золотий колір у християнстві – божественність, подвиг мучеництва. У масонстві – символ чистоти й благородства намірів. Крім того, золотий поряд із білим і лазуровим був кольором символічного іоаннівського масонства, означав «найчистіші цілі, піднесеність і моральність завдань».

---

²² Книга Чисел, гл.15:37-40

Шнур, мотузка як символ має кілька інтерпретацій: підкреслює небезпеку, що підстерігає кандидата на шляху від «профанської темряви» до «масонського світла»; символізує матеріальні зв'язки, які паралізують душу; під час обряду посвячення кандидата ведуть на мотузці, що означає його несвободу від гріха.

Кафінський вузол (кримський, генуезький) застосовувався у XVIII–XIX ст. Назву отримав від міста Кафа (сучасна Феодосія) – генуезької колонії. Виготовлявся із золотого шнура та зав'язувався у вигляді банта. Для масонів служив прикрасою-оберегом. У масонських ложах – символ єдності. Вузол нагадує масону про ритуал посвячення в перший ступінь, після якого брат навіки духовно пов'язаний з Орденем і братством.

Золотий шнур з китицями, зав'язаний кафінськими вузлами, – узи дружби вільних каменярів.

Вінок – елемент прикраси в низці вищих ступенів і посад у Шотландському ритуалі, він також уособлює необхідність перемоги, якої треба досягти над собою.

Коло (ікони в круглих рамах) – таїна творіння, безкінечність Великого Геометра.

Квадрат (ікони в квадратних рамах) – відображення співмірного з людиною космосу, міцність і стабільність, відповідає числу «4».

Голуб у масонській символіці означає життєву силу.

Посох Мойсея (зображений на іконі царських врат) за формою подібний до масонського молотка, що використовується в ложі. Символ сотворення світу й родючості.

Раковина – символ удосконалення (кожна раковина може зберігати в собі перлину).

Таким чином іконостас Спасо-Преображенського собо-

ру постає як архітектурний текст, у якому І. Д. Яснигін за допомогою чисел, форм, іконографії та орнаменту створює складну систему символів. Це не лише синтез православної богословської традиції та класичної архітектури, а й вираження масонського ідеалу духовного вдосконалення, що полягає у будівництві «внутрішнього храму».

Іконостас має еkleктичний характер, і порядок розміщення ікон у ньому не є суворо канонічним. Те саме можна сказати й про роботи найкращих майстрів XVIII століття – часу роздумів і неочікуваних рішень.

Так, в Іллінській церкві м. Арзамаса на царських вратах (1744–1746) зображено сюжет з Апокаліпсису.

Іконостас М. Ф. Казакова (Спасо-Преображенський собор, Білозерськ) увінчаний скульптурною композицією з Апокаліпсису: прихилившись до землі, Іоанн зі страхом вдивляється у постать Ісуса над ним в оточенні семи світильників.

Василь Баженов створив (1791) для церкви Іоанна Воїна на Якиманці (Москва) іконостас, на царських вратах якого різьблене зображення «Сходження в пекло». Баженовський іконостас, визнаний богохульним, у 1859 році було знищено за велінням митрополита Філарета.

У всіх цих творах простежується загальна символічна логіка, близька до масонської релігійної свідомості: апокаліптична, структурно-числова, у межах якої іконостас осмислюється як простір одкровення і переходу.

Мені здається важливим звернути увагу на те, що в храмі Іоанна Воїна (1785–1796) служив ієрей Матфей Десницький – майбутній єпископ і замовник робіт у Чернігові.

Є ще одна показова збіжність. Виконавець задуму Десницького щодо розпису Спаського собору протоієрей Іоанн Єленєв у 1790–1793 роках служив священником у цьому ж

соборі – саме в той час, коли там працював І. Д. Яснигін. Ці збіги дають право припускати єдність задуму архітектора і єпископа, тим більше що формування поглядів обох відбувалося під впливом передових ідей, які через масонські об'єднання проникали в Росію, а згодом – на Лівобережну Україну.

Нам відомо, що проект іконостаса створив І. Д. Яснигін. У XVIII ст. розміщення ікон найчастіше визначав архітектор – він задавав і стиль, і форму; художник слідував його задуму. Так робив В. І. Баженов, учитель І. Д. Яснигіна, який порушував традиційний у православ'ї іконографічний порядок, переосмислюючи його. Змінюючи ієрархію ікон, архітектор уточнював свій задум, власне світобачення.

«Навіть неповні дані про іконостас дають нам тепер можливість стверджувати, що з часу його останнього «оновлення» суттєвих змін у композиції, декорі або живописі не відбулося»²³.

Оскільки ікони, ймовірно, на задані І. Д. Яснигіним теми писали українські майстри, слід розглядати художні якості іконопису окремо від архітектоніки іконостаса, створеної російським архітектором. Столярні й різьбярські роботи виконували майстри з Ніжина Сава Волощенко і Степан Білопольський; іконопис і золочення – священник із м. Борзна Тимофій Мизько; нагляд за виконанням робіт здійснювали архімандрит Єлецького монастиря Христофор Сулима і священник Михайлівської церкви Василь Самарський.

Залишімо характеристику живопису мистецтвознавцям і повернімося до іконографії, що відображає світогляд Івана Яснигіна, учня розенкрейцерів.

---

²³ Спас Чернігівський. – Чернігів, вид. «Десна Поліграф», 2011. С. 113.

Зображення традиційних євангелістів і Благовіщення на центральних вратах іконостаса І. Д. Яснигін замінює парними сюжетами Старого і Нового Заповітів, створюючи символічну програму, притаманну розенкрейцерським ложам з їхньою особливою увагою до біблійних першоджерел.

По обидва боки царських врат розміщено по три медальйони – овальні ікони, обрамлені розкішним позолоченим ажурним переплетінням гілок і листя, доповнені мушлями, квітами, бутонами, волютами. У різьбленому декорі легко

Приклад декору різьби іконостаса. Фото Миколи Турчина

прочитуються алегоричні мотиви, властиві масонському мистецтву: символіка світла, сонця, триєдності, елементи архітектурного ордера, а також форми, що сягають баркової емблематики.

«Головні царські врата вирізані з липового дерева з мушлями, наскрізними отворами і грубо позолочені; мають у

висоту 7 аршин і в ширину 2 аршини, а у верхній частині, на правій половині, в овальній іконі зображення Господа Саваофа, і на обох половинах шість овальних ікон, по три на кожній, із символічними зображеннями: у верхньому ряду – старозавітного і новозавітного жертovníків, у середньому – вознесення змія в пустелі й розп'яття Господне на хресті, у нижньому – Йони у череві кита й Воскресіння Христового».²⁴

Верхня частина золотих воріт. Фото Миколи Турчина

Таке розділення не було винаходом І. Д. Яснигіна. Із часів середньовіччя в мистецтві Західної Європи групувалися

---

²⁴ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 5: Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов: Земская типография, 1874. С. 9–10.

сюжети двох Заповітів, що ілюстрували їхню типологічну спорідненість.

«У просвіті над цими царськими вратами, в сяйві, під різьбленим дерев'яним балдахіном (завісою) із різьбленими позолоченими китицями утверджено в колі зображення Святого Духа».²⁵

Святий Дух зображений у вигляді трикутника з написом «Бог» у центрі й сяйвом, що заповнює весь простір круглої ікони, оточеної різьбленим орнаментом і увінчаної короною з хрестом. Трикутник у сяйві часто трапляється в іконостасах XVII–XVIII ст. У християнській символіці це – Всевидюче Око, у масонській – Палаюча Дельта (як масонський знак Всевидюче Око використовується приблизно з 1740-х рр. масонами Англії).

Південні й північні дияконські врата також ілюструють старо- і новозавітні сюжети. Таке розділення зумовлене готичною традицією: на північному фасаді розміщували сюжети Старого, а на південному – Нового Заповіту. Середньовічні теологи підкреслювали сакральну перевагу правої сторони відносно лівої. Зазвичай на північних дияконських вратах зображували Архангела Гавриїла (вісника), на південних – Архангела Михаїла (воїна, захисника).

У Спаському соборі на північних дияконських дверях були розміщені зображення старозавітних пророків (знизу вгору): Даніїл – Авакум, Захарія – Аарон, Єремія – Ісая.

Що поєднує цих пророків? Піднесення знизу вгору в масонській символіці означає рух душі від земного до небесно-

---

²⁵ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 5: Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов: Земская типография, 1874. С. 9-10.

го. Кожна пара пророків – шабель масонського посвячення: учень, підмайстер, майстер.

Північні врата:

- Данило («Бог мій Суддя») і Авакум («той, кого Бог підтримує») – ступінь учня. Коли Данила кинули до ями зі левами у Вавилоні, Авакум ніс їжу жнивцям у Юдеї. Ангел підняв Авакума і поставив перед Данилом, оголосивши тим самим про підтримку та милість Бога. Данило – символ випробування, сили духу; Авакум – символ чуда милості та підтримки Творця. Це перший ступінь ініціації: випробування у темряві для учня.

- Захарія («Той, кого пам'ятає Ягве») і Аарон («піднесений, помічник») – ступінь підмайстра. Захарія та його дружина Єлизавета були нащадками первосвященника Аарона; подружжя вже було похилим віком, коли до них явився архангел Гавриїл із вістю про швидке народження сина Івана (Хрестителя). Захарія – пророк оновлення (народження Предтечі). «Той, кого пам'ятає Ягве» – масонська ідея вічної пам'яті Творця про свої творіння. Захарія – символ безперервності лінії одкровення. Аарон – первосвященник, символ священного посередництва. Аарон – втілення ієрархії та традиції. Обидва втілюють служіння, спадкоємність, священство. Це ступінь підмайстра. Звернемо увагу на особистість Аарона, який, не будучи пророком, є первосвященником – хранителем встановленого порядку. Священство Аарона спадкове, його присутність тут підкреслює культ Храму, а не лише Слова.

- Єремія («Нехай піднесе Господь») – Ісаїя («Ягве є спасіння»): двоє з чотирьох великих пророків, ступінь майстра. Обидва пророкували про загибель Храму та Єрусалима, полон і прощення Всемогутнього у разі покаяння. Єремія –

пророк скорботи, Ісаєя – пророк надії (майбутнього Месії). Це третій ступінь: майстер ложі розуміє, що руйнування – це початок творення; загибель Храму – символ внутрішнього очищення перед зведенням Храму Духа. Обидва пророки пов'язані з Храмом Соломона – центральним символом масонства. Втілення духовного прозріння.

Північні двері читаються як історія Священства і Закону, що веде людину до вітваря через випробування, служіння та прозріння.

Пізніше ці образи повторюються й у настінному живописі.

На південних дияконських вратах у шести медальйонах попарно представлені зображення архангелів. Вчення про собор семи архангелів сформувалося в католицькій традиції у XV ст. Вчення з їхніми іменами з книжки «Про одкровення і пророків» Амадея Португальського внесене до «Житій святих» Дмитра Ростовського (Туптала) у 1700 році. Дмитро Ростовський користувався особливою повагою московських розенкрейцерів. У XVIII ст. зображення 7 архангелів з'являються в православних храмах. При цьому лише три з них – Михаїл, Гавриїл, Рафаїл (його зображення відсутнє у Спаському соборі) – згадуються в Біблії.

На відміну від північних врат, що символізують сходження людини, південні уособлюють низхід Божественного світла.

Розглянемо ці пари знизу вгору:

- Іегудііл («Хвала Божа») – Уріїл («Світло Боже»). Перший покровительствує старанним у праці, другий панує над світом і тартаром, охороняє рай, з якого вигнали Адама. У масонському прочитанні Іегудііл – трудящий каменяр (оперативний масон), Уріїл – «спекулятивний» масон, що несе внутрішнє світло. Їхній союз – преображення земної праці та старання вищим просвітленням.

- Селафііл («Молитва, звернена до Бога») – Варахііл («Світло Боже: Благословення»). Перший панує над душами, що переступили Закон. Другий передає Боже благословення всім живим. Варахіїла традиційно вважають одним із трьох ангелів, що з'явилися Аврааму біля дуба Маврійського, благословивши Сару на народження Ісаака; ці три ангели розглядаються як передвісники Трійці. Тут молитва виступає як звернення в дусі, а благословення – як його результат.

- Михаїл («Хто як Бог») – Гавриїл («Сила Божа»), головні серед архангелів. Михаїл охороняє обраний народ, Гавриїл панує над раєм, херувимами та зміями. Також він приносить благу звістку про народження Іоана Хрестителя та Ісуса Христа. У Каббали – це вчитель патріарха Йосифа, сина якого брати продали в рабство в Єгипет (дивись сюжет на північній стіні храму). Михаїл очолює армію архангелів, адже саме він першим виступив проти Люцифера, який повстав проти Творця.

Зображення Михаїла та Гавриїла обов'язково присутні в іконостасах православних храмів, інші архангели зустрічаються нечасто. Це вища пара, голова архангельського чину. Вершина і завершення низходження Світла, очищення та нахнення.

Уріїл, Михаїл, Гавриїл і Рафаїл (зображення відсутнє) стоять біля Престолу Слави. Відсутній Рафаїл – невидимий камінь, рівновага, точка, у якій Бог і людина об'єднані єдиним Світлом.

В основі вчення розенкрейцерів – ідея Каббали про Божественне Світло, що пронизує всі світи, і божественні іскри Світла, що проникають у кожне творіння.

Композицію врат завершують образ «Спас нерукотворний», над яким розташований символ «Дух Святий», оста-

точно закріплюючи зв'язок між небесною ієрархією та земним храмом.

Центральна частина іконостаса завершується трикутним фронтоном, у центрі якого відкрита книжка, а над нею на вершні: фігура Ісуса на хресті, у підніжжі якого стоять Богоматір і Іван Богослов.

Книжка відкрита на Євангелії від Іоанна (8:12): «Аз есмь світові світло...» – традиційний текст у православних іконостасах. Проте Іоанн Богослов також покровитель розенкрейцерів.

У цілому іконостас демонструє близьку до масонської світоглядної системи XVIII століття системну програму з посиленням старозавітним акцентом і раціонально-символічною організацією простору.

Під час реставрації 1870 р. іконостас розібрали й переробили за малюнком московського майстра Соколова, «дотримуючись рельєфності різьби, що існувала тоді й існує тепер у головних царських вратах».²⁶

Сонячний позолочений диск, круглі ікони, золоті промені над кожними вратами можна тлумачити як символ циркуля: сонце (головка) і промені (ніжки), – або як образ Іоанна Хрестителя (перші три ступені масонства – «іоаннівські»). Циркуль і трикутник – масонська алегорія пізнання: поєднання людського розуму та Божественної мудрості.

Іконостас Спасо-Преображенського собору можна розглядати як синтез православного богослов'я та масонської езотерики. Він не є «масонським» у прямому значенні, проте побудований у логіці просвітницького символізму, де кожна

---

²⁶ Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора /П. М. Добровольский // Труды Черниговской Губернской комиссии. Чернигов: Типография губернского правления, 1902. Вып. 4: 1900–1902. Отд. 2. С. 41.

форма, пропорція та деталь несе багатозначний зміст: для непосвяченого – прикраса храму, для брата – таємне креслення Великого Храму Духа.

З ініціативи І. Д. Яснигіна у 1798 р. у храмі настелили нові чавунні підлоги «з візерунком жолобками». Доктор теології Л. О. Мацих зазначав, що використання металу у підлозі храму в масонській архітектурі символізувало «міцність основи духовної будови».²⁷ Плити для підлоги виготовляли в Калузі. Через сто років (1901) пошкоджені під час ремонту підлоги замінили.

На початку 1790-х рр. масони відійшли в підпілля. У 1786 році були закриті всі масонські ложі в Москві, у 1792 році почалося слідство у справі Новікова; Орден розенкрейцерів офіційно призупинив свою діяльність. Павло Петрович зібрав майстрів лож і зажадав від них не відновлювати зібрання до його розпорядження. Як альтернативу він запровадив у Росії Мальтійський лицарський орден. Зійшовши на престол, він наблизив до себе репресованих Катериною II московських розенкрейцерів.

Невдовзі до Чернігівської єпархії буде призначено нового єпископа – вихованця розенкрейцерського «*Дружеского общества*» Михаїла (Десницького), посвяченого у 5-й ступінь Ордену, – за проектом якого розпочнуть розпис Спасо-Преображенського собору.

---

²⁷ Мацих Л. И. Масонская символика в архитектуре русского классицизма. // Вестник искусствознания, 2012, № 4, с. 33–41.

Митрополит Михаїл (Десницький) у пошуках Істини

Майбутній митрополит Михаїл (1761/1762–1821) народився в с. Топоркове Богородського повіту Московської губернії (сучасний Щолковський район Московської області), яке з 1736 р. належало княгині Кантемир Настасії Іванівні, дочці генерал-фельдмаршала Івана Юрійовича Трубецького (1679–1749). Її брати були розенкрейцерами, удостоєними 8-го ступеня та входили до Директорії Ордену.

По сусідству з Топорковим розташовувалося село Савінське, що належало сенаторові Івану

Михайловичу Лопухіну (1756–1816): розенкрейцеру, пропагандисту морального вдосконалення на християнській основі, філософу, публіцисту, мемуаристу, видавцю. З 1782 р. він займався організацією масонських лож. У 1873 р. на його ім'я було відкрито одну з друкарень «Дружеского учёного общества». Згодом він стане другом студента Матфія Десницького.

Портрет Михаїла Десницького.

1803. Худ. В. Боровиковський.

*Колекція Третьяковської
галереї*

Власником сусідніх Гребнева та Очакова був М. М. Херасков (1733–1807), родич розенкрейцерів – князів Трубецьких Ю. М. і М. М. Директор Московського університету (1763–1770), а з 1778 по 1802 р. його куратор. Розенкрейцер, автор масонського гімну «Коль славен наш Господь в Сіоні». На початку 1781 р. брати стали співзасновниками «Дружеского учёного общества»; у 1784 р. вони входили до числа засновників Типографської компанії, внесли капітал у сумі близько 10 000 рублів і керували справами компанії. На одній із племінниць Трубецьких одружився Микола Новіков. В Очакові у 1784 р. був похований І. Г. Шварц.

Московський митрополит Платон (Льовшин) народився в селі Чашники під Москвою. Протягом свого життя він значною мірою сприяв просуванню майбутнього митрополита Михаїла. З ініціативи Платона церкву Пресвятої Богородиці Казанської з Топоркова згодом було перенесено за сім верст до Берлюківського монастиря на згадку про хрещення в цій церкві митрополита Михаїла (до наших днів не збереглася).

Сусіди відіграли важливу роль у долі єдиного сина вдови – майбутнього очільника Російської церкви.

Його батько, пономар місцевої церкви, помер у день хрещення сина. Невдовзі від віспи помер і старший брат. Коли Матфій навчився грамоти, мати звернулася до архієпископа Московського і Калузького Платона з проханням затвердити сина причетником місцевої церкви. Платон затвердив це місце за Матфієм (що врятувало його матір від злиднів) і визначив хлопця до Троїцької семінарії, де той навчався на казенному утриманні (1776–1782) та отримав прізвище Десницький. У числі дев'яти найкращих випускників він був направлений митрополитом (1782) до Московської філологічної семінарії, відкритої при «Дружеском учёном обществе» Миколи

Новікова. Студенти мешкали в домі І. Г. Шварца й вечорами слухали його лекції – курс філософії історії. Їх залучали до перекладу популярних у масонському середовищі містичних книжок. Деякі семінаристи – М. І. Невзоров, В. Я. Колокольников, А. Ф. Лабзін і М. М. Десницький – були прийняті до товариства розенкрейцерів. Це підтверджує дослідник російських езотеричних товариств, професор, доктор історичних наук Юрій Євгенович Кондаков, посиляючись на праці Т. О. Соколовської, О. І. Серкова, Г. Далтона, спогади О. П. Протасова, В. С. Арсеньева. Він уточнює, що М. І. Новіков, даючи свідчення про персональний склад розенкрейцерів, називав у Москві Матфія Михайловича Десницького та керованого через нього Якова Омеляновича Тихомирова.²⁸

Матфій Десницький також слухав лекції в Московському університеті та Слов'яно-греко-латинській академії. Коли розпочалися гоніння Катерини II на масонів, вона звернула особливу увагу на семінаристів *«Дружеского учёного общества»*. Матфія Десницького і, ймовірно, ще кількох удалося приховати від її уваги, тож репресій юнаки не зазнали. Митрополит Платон особисто допитував учня щодо його масонства, проте розенкрейцер не мав права нікому повідомляти про свою належність до Ордену. Тому в будь-якому разі Платон не міг отримати зізнання.

У 1785 р. Матфій Десницький одружився з дочкою священника московської церкви Іоанна Воїна, був рукоположений у ієрея і протягом одинадцяти років служив у цій церкві. Він мав дар проповідника, про що незабаром дізналася вся Москва. Дослідники припускають, що серед слухачів молодого священника були московські масони, змушені прихо-

---

²⁸ Кондаков Ю.Е. Эзотерическое движение в России конца XVIII – первой половины XIX вв. М.: Касталия, 2018. С. 330.

увати свою належність до братства. Можливо, призначення о. Десницького саме до цієї церкви не було випадковим. Один із трьох престолів храму був присвячений свт. Димитрію Ростовському. Друкарня Новікова видавала твори свт. Димитрія Ростовського, який користувався особливим шануванням московських масонів. «Можна припустити, що російських масонів приваблювало в свт. Димитрії Ростовському перене-

Свт. Димитрій Ростовський (Даниїл Туптало, 1651–1709) народився в Макарові поблизу Києва в родині козацького сотника Сави Григоровича зі шляхетського роду Савичів.

Випускник Києво-Могилянської академії (1662–1665).

Чернецтво прийняв у 1668 р. в Кирилівському монастирі (Київ). У 1675 р. Лазар Баранович, архієпископ Чернігівський, рукоположив його в ієромонаха та призначив проповідником при Чернігівській кафедрі. Служив і працював в Єлецькому Успенському монастирі в Чернігові (1697–1699), у Спасо-Преображенському монастирі в Новгороді-Сіверському (1699–1701).

У 1684 р. оселився в Києво-Печерському монастирі та розпочав роботу над книжкою «Життя святих» («Четьї-Мінеї») — своїм головним агіографічним твором (виданим у 1711–1718 рр.).

У 1701 р. призначений митрополитом Ростовським і Ярославським. 1 вересня 1702 р. в архієрейському домі відкрив граматичну школу, серед предметів навчання були латина й грецька мови, філософія та віршування.

У 1704 р. пожертвував Чернігівському колегіуму Новий Завіт грецькою та латинською мовами, а Троїцько-Іллінському монастирю – «Службник» львівського друку 1691 р. Ймовірно, цього ж року відвідав Чернігів.

У 1757 р. канонізований; він – перший святий синодального періоду Церкви та єдиний подвижник, прославлений до шанування у XVIII ст.

сення ним на православний ґрунт із Заходу культу Страстей Господніх і Серця Ісусового. Основним змістом цієї релігійної концепції була вимога до людини повторити жертвний подвиг Ісуса Христа».²⁹

У 1785–1791 рр. В. І. Баженов створив чотириярусний іконостас та надпрестольний балдахін на шести колонах для цієї церкви. На царських вратах він зобразив «Сходження в ад». Побачити цей шедевр приходили здалеку. У 1860 р. іконостас було наказано розібрати. У церкві села Авдотїно, що належало М. І. Новікову, за цим проектом були виконані розписи, які наказали зафарбувати в 1845 р. На підставі цього дослідники роблять висновок про розенкрейцерський характер церковного живопису. В. І. Баженов (1737–1799) з 1784 р. був прийнятий до Ордену Золотого і Рожевого Хреста, а до того, з 1775 р., був братом у ложі «Латона», членом «Дружеского учёного общества». «Є докази того, що ажіотаж навколо церкви, де служив Матфій, був створений розенкрейцерами. Одразу після приходу молодого священника храм був прикрашений “живописними штуками” на пожертви А. С. Чирикової. Проте головний внесок у перебудову храму (ймовірно, в масонському дусі) зробив архітектор В. І. Баженов», – робить висновок дослідник масонства професор Ю. Є. Кондаков.³⁰

Читання Біблії у XVIII столітті не було популярним: церковнослов'янська мова ускладнювала сприйняття текстів, а майже суцільна неписьменність змушувала запам'ятовувати біблійні уривки лише зі слів священника, багато з яких самі не вміли читати й вивчали Святе Письмо на слух. Тому про-

²⁹ Кондаков Ю. Митрополит Михаил (Десницкий) и Орден золотозерного креста. // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии, 2016, вып. 3 (15). С. 247.

³⁰ Кондаков Ю. Е. Эзотерическое движение в России конца XVIII – первой половины XIX вв. М.: Касталия, 2018. С. 450.

повідування відбувалося нечасто. Ініціатива нового священника читати проповіді щонеділі викликала великий інтерес у парафіян. М. Десницький пояснював смисли, роблячи свої проповіді зрозумілими для кожного. На недільні проповіді, що тривали по кілька годин, приходило більше людей, ніж могла вмістити церква. За дорученням митрополита Платона (Льовшина) він також проповідував в інших московських соборах. Митрополит Платон дуже цінував молодого священника. Його проповідь з нагоди укладення миру зі Швецією він переслав Катерині II, проте відповіді не отримав.

Прийшовши до влади, Павло I амністував репресованих розенкрейцерів і багатьох із них наблизив до себе. Так, В. І. Баженова новий імператор підвищив із колезьких асесорів до дійсних статських радників (1796), нагородив маєтками, а в 1799 р. призначив віце-президентом Академії мистецтв. Священника Десницького було включено до штату придворного духовенства й призначено пресвітером придворної церкви. Не виключено, що на Десницького звернув увагу імператора його духівник митрополит Платон (Льовшин), який коронував Павла (1797). Можливо, це призначення відбулося не без допомоги масонів. Ю. Є. Кондаков наводить таке свідчення масонської належності Михаїла в цей період: у 1818 р. в «Записці про масонів особливих канцелярій Міністерства поліції» Михаїл (на той час єпископ Чернігівський) також називався серед мартиністів, наближених до Павла Петровича.³¹

Утрапивши через хворобу дружину і трьох дітей (старший син Сергій залишився живим), о. Матфій вирішив прийняти чернецтво. Зауважимо, що розенкрейцери були релігійно вмотивованим християнським рухом, адептам вищих ступенів прямо приписувалося вести монаший спосіб життя.

³¹ Кондаков Ю. Е. Эзотерическое движение в России конца XVIII – первой половины XIX вв. М.: Касталия, 2018. С. 450.

27 листопада 1799 р. о. Десницький був пострижений у чернецтво й «наречений Михаїлом» з призначенням бути придворним ієромонахом.

З 1799 р. о. Михаїл видає свої проповіді. Як проповідник він набуває слави й у столиці, зокрема після виголошення слова в червні 1801 р. під час освячення церкви грецько-російського сповідання в капітулі державного ордена св. Іоанна Єрусалимського, слова з нагоди урочистостей з приводу здійсненого в Москві священного коронування, а також слова в 1802 р. при освяченні Ісаакіївського собору.

18 грудня 1803 р. преосвящений Михаїл був призначений єпископом Чернігівським і Ніжинським. Це було перше призначення до Чернігівської єпархії єпископа з митрополії (з ініціативи обер-прокурора Святійшого Синоду князя О. М. Голіцина).

Через кілька місяців, у 1804 р., до Чернігова прибув митрополит Платон (Льовшин), який здійснював чергову подорож єпархіями.

Він приїхав з боку Гомеля через Добрянку вранці 30 травня, здивувався великій кількості курганів – «стільки, скільки майже ніде не бачили»; зупинився в Єлецькому монастирі. Разом із Михаїлом він поїхав слухати Божественну літургію до соборної церкви, «яка ледве не з усіх церков у Росії найдавніша», оглянув Борисоглібський собор, здивувавшись «посрібленим царським дверям з фініфтю, роботи давньої і доброї»; оглянули фортецю. Відвідали семінарію, учні якої вітали митрополита різними мовами. Він зауважив, що будівля замала і потребує розширення. Зі східного боку міста оглянули старий архієрейський дім із садом, після чого поїхали на західну сторону – до Троїцько-Іллінського монастиря.

«Гідна похвали церква Соборна, велика і з гарним іконо-

стасом, і начинням доволі прикрашена, і влаштована таким самим чином з хорами, як і міська Соборна». Чомусь не вдалося оглянути Антонієві печери, і митрополит повернувся «на свою квартиру до Єлецького монастиря». Він відзначив необхідність упорядкування зруйнованих монастирських споруд, звернув увагу на благочинність, проте й на недостатній добробут жителів.

Наступного ранку Платон залишив Чернігів. Через Десну переправилися паромом; митрополит міркував у книжці про давні човни, на яких звідси ходили до Царгорода; сподобалася йому дорога до Козельця – «обсаджена березами і схожа на садову алею». Він зауважив малозаселеність цих місць і бідність сіл, що траплялися на шляху.³²

З 24 січня по 11 березня 1805 р. єп. Михаїл (Десницький) об'їхав низку церков єпархії, у 1806 р. відвідав Остер і Козелець та заїхав до Києва на поклоніння святим угодникам. 18 листопада 1806 р. був возведений у сан архієпископа.

Діяльності Михаїла Десницького в Чернігові присвячено наукові публікації А. Гаркуші, Т. Миколайко, О. Тарасенко (див.: Тарасенко О. Колективний портрет чернігівських правлячих архієреїв XIX – початку XX ст. Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 78–88; Тарасенко О. Чернігівська духовна дікастерія/консисторія у структурі єпархіального управління (1802–1917 рр.). Сіверянський літопис. 2014. № 1–3. С. 75–89; Тарасенко О. Керівництво Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст.: правлячі та вікарні архієреї. Розумовські зустрічі. Збірник наукових праць. 2019. № 6. С. 181–198; Гаркуша А. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша чверть XIX ст.)

³² Путешествие Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Московского и разных орденов кавалера, в Киев и по другим Российским городам в 1804 году. Собственною рукою с замечаниями его писанное. Санкт-Петербург, в Медицинской типографии, 1813. С. 31–37.

Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 72–79; Гаркуша А. Проблеми збереження олійного стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Київ–Глухів, 2008. Вип. 12. С. 23–25).

Найбільшим циклом проповідей Михаїла, що почав виходити друком ще у XVIII столітті, став *«Труд, пища и покой духа человеческого»* (1790–1796) – 175 бесід у 7 томах. Саме його Михаїл (Десницький) надіслав до Чернігова і залишив напис на першому томі: *«В библиотеку архиерейского Черниговского дома от автора Михаила, епископа Черниговского 1803 г., декабря 18 дня, – в день назначения на эту епархию»*.³³

Єпископ прибув разом із матір'ю, яку невдовзі поховав на цвинтарі Троїцького монастиря, і 12 серпня 1806 р. склав заповіт (зберігається в РДІА – Російському державному історичному архіві); у додатку до нього від 13 грудня 1813 р. він розпорядився поховати себе в Чернігові *«от Троицкой церкви по правую сторону, близ гроба достопочтенной матери моей Ирины»*.

За свідченням М. А. Доброгаєва, наведеним у дослідженні Тетяни Миколайко, Михаїл відновлював чернігівські храми, збирав пожертви й сам багато жертвував. Під його керівництвом був відновлений після пожежі 1898 р. і розписаний Троїцький собор; при цьому він не лише вказував, де розміщувати настінні композиції, а й сам підіймався на риштування, контролюючи якість живопису. Які саме композиції він укладав, нам невідомо: живопис не зберігся. Водночас відомий план розпису Спасо-Преображенського собору, про що буде сказано нижче.

---

³³ Миколайко Т. Михайло (Десницький) – чернігівський архієпископ (1803– 1818). //Сіверянський літопис. 2021. № 3. С. 39–47.

У 1809 р. з його ініціативи на монастирській дзвіниці «було влаштовано у верхньому ярусі з сибірського заліза і сталі дводобовий годинник з боєм чвертей і хвилин».³⁴ Тут, на мою думку, можлива неточність: тогочасні вежові не мали функції звукового відбивання хвилин через відсутність практичної потреби; імовірно, уточнення «і хвилин» є гіперболою, що підкреслювала особливу точність та досконалість механізму.

Годинники, за уявленнями масонів, нагадували про скороминушість буття та необхідність розумно розпоряджатися часом. Європейські майстри розмішували міські годинники на ратушах і дзвіницях. Цю традицію перейняли російські архітектори-масони: ще 1706 р. за указом Петра I на Спаській вежі встановили нові голландські годинники з 12-годинним поділом і 33 дзвонами. На Меншиковій вежі у 1708 р. з'явився англійський годинник з курантами та 50 дзвонами; подібні механізми прикрашали й будівлю Адміралтейства; В. І. Баженов включав баштові годинники у свої проєкти, зокрема в Царицині (1775–1785), проте не всі вони були реалізовані.

Це був другий вежовий годинник, установлений у Чернігові. Перший з'явився на міській ратуші, збудованій у 1799 р. губернським архітектором А. І. Карташевським. Для Чернігова побудова ратуші зі шпилем у 1799 році стала актом збереження європейської ідентичності міста всупереч імперській уніфікації. Ратуша (магістрат) – обов'язковий атрибут міста, яке отримало Магдебурзьке право (у Чернігові з 1623 року). Ратушу збудували попри те, що імператриця Катерина II офіційно позбавила українські землі самоврядування. Споруду звели в традиціях європейських міст, увінчавши її вежею зі шпилем і годинником. Шпиль – одна з характерних

³⁴ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кафедральный собор Преображения Господня. Кн. 5, Чернигов, Земская типография, 1874. С. 43-44.

рис класицизму, а годинник у цьому контексті постає як виразний, хоча й опосередкований масонський символ торжества розуму та закону.

Михаїл організував масштабні роботи з реставрації Єлецького монастиря, де було встановлено новий іконостас. Він особисто контролював ремонт Борисоглібського собору, приділяючи особливу увагу живопису інтер'єру та розміщенню ікон в іконостасі (які, на жаль, не збереглися до нашого часу).

Він збудував семінарську церкву на честь святих Михаїла і Феодора Чернігівських за планом, затвердженим архієпископом Малоросійським і Чернігівським Віктором (Садовським); пізніше, у 1865–1866 рр., церкву було реконструйовано. Завершив будівництво бібліотеки та спорудив корпус для семінаристів, які навчалися за казенний кошт. Організував збір пожертв на потреби семінарії, виділивши 1000 рублів із власних статків. Утримував за власний рахунок двох найкращих за успішністю незаможних студентів.

Наполіг, щоб усі роботи в церковних спорудах погоджувалися з керівництвом. Для забезпечення належного нагляду він рекомендував найняти фахівця, відповідального за будівництво та ремонт кам'яних споруд. Михаїл фактично створив систему епархіального управління, розробивши чіткі форми документації – крок, що свідчив про його раціональний та системний підхід до справ.

У 1802 р. генерал-губернатором Малоросії було призначено Олексія Борисовича Куракіна – масона шведської системи, розенкрейцера, у майбутньому сенатора, таємного радника, міністра внутрішніх справ. Він був молодшим братом Олександра Борисовича Куракіна – впливового політика, масона найвищих ступенів, друга дитинства Павла І.

Олексій Куракін прибув до Чернігова в серпні 1802 р., що стало початком нової епохи у житті міста, де адміністративна

влада в особі губернатора та духовна в особі єпископа належали до одного кола інтелектуальних та етичних пошуків.

«Чернігів. 5 серпня 1802 р. /лист братові, оригінальний текст французькою/».

«Ось уже кілька днів, як я тут... Чернігів сам по собі був би гарним містом, його розташування досить хороше, старовина його храмів і монастирів робить його навіть визначним, собор налічує 500 років свого існування. Проте в ньому зовсім немає суспільства. Ніхто з дворян, крім чиновників, ніколи там не жив; з тих, хто перебуває на дійсній службі, є тільки 4-5, які одружені. Я знайшов тут, тим не менш, багато осіб, які заслуговують на повагу, і суспільство, коли доводиться говорити про справи, дуже цікаве і приємне. Г. Сулима, людина з великою освітою, Милорадович, родич графа Кочубея, дуже люб'язний і розмова з ним дуже приємна, він багато подорожував.

Тутешній народ дуже похмурий, щоб зробити місто веселим; це все працьовиті люди, які виходять зі своїх будинків, коли необхідність їх змушує. Дуже багато справ і дуже багато уваги, щоб їх добре виконати. Ця обставина завдає мені великого занепокоєння, оскільки я знаходжу багато людей пригноблених і розорених, завдяки повільності судів. Я намагатимусь, звісно, допомогти, проте для цього потрібен тривалий час: зло надто глибоко вкорінилося, щоб тішити себе надією на швидкий успіх».³⁵

На посаді генерал-губернатора він перебував майже шість років (до 1807), частіше буваючи в Полтаві, ніж у Чернігові. Запровадив щеплення від віспи в Україні. Вирушаючи до нового місця служби, зупинився в Москві, де придбав необхідні матеріали для вакцинації, і вже в перший рік перебу-

---

³⁵ Сайт Бориса Тристанова «Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-1856)». Электронный ресурс. Режим доступа: <http://histpol.pl.ua/ru/glavnaya?id=3577>.

вання в краї розпочав цю справу. У листі до брата в червні 1802 р. писав: «Здається, я говорив вам, мій друже, про мій проєкт запровадити тут щеплення від віспи...».³⁶ У Глухові було щеплено 16 дітей в один день, у Ніжині – 600 немовлят. Про Чернігів у листах відомостей немає. Він відкрив лікарню (богоугодний заклад) у Чернігові та кількох повітових містах губернії, пологові притулки, богадільні, аптеку; уклав плани реконструкції не лише губернських, а й повітових міст; виробив умови надання позик жителям для будівництва; заклав міський парк. За його ініціативою відкрито гімназію, для якої він передав будинок, збудований для генерал-губернатора. Проєкт цього будинку розробив масон Адріан Захаров; будівництвом керував губернський архітектор А. І. Карташевський. На церемонію відкриття гімназії 17 січня 1805 р. О. Б. Куракін прибув особисто.

Губернатор також займався організацією поштових станцій. Чернігівську збудовано у 1805 році. Налагодження зв'язку у величезній країні було справою складною і важливою. Зв'язок – це управління й контроль. У ті часи посади поштмейстерів Москви, Санкт-Петербурга, Києва обіймали лише масони; у самому відомстві було чимало братів, що давало змогу зберігати в таємниці масонське листування, адже перлюстрація була звичною практикою. О. М. Пипін зауважив: «Не випадково М. В. Гоголь вигадав свого містика-поштмейстера».³⁷

У співпраці митрополит і генерал-губернатор у Чернігові запровадили чимало добрих справ. Так, 1 травня 1804 р.

³⁶ Сайт Бориса Тристанова «Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-1856)». Электронный ресурс. Режим доступа: <http://histpol.pl.ua/ru/glavnaya?id=3577>.

³⁷ Пыпин А. Н. Исследования и материалы по эпохе Екатерины II и Александра I. Изд. Огни, 1916. С.538.

у місті одночасно було відкрито «будинок виховання бідних дворян» і перше в Україні технічне ремісниче училище. Їх відкривав преосвященний Михаїл, про що цивільний губернатор барон фон Фрейнсдорф надіслав докладний рапорт князю О. Б. Куракіну. Прикметно, що зразок договору з викладачами О. Б. Куракін уклав власноруч. Також він запропонував створити комітет управління справами училища, до якого з-поміж жителів міста увійшли по два представники від дворян, купців, міщан і ремісників. Це був перший в імперії приклад залучення представників громадського суспільства до участі у шкільній справі. У 1805 р. О. Б. Куракін запропонував приймати до училища також дітей кріпаків.

У 1806 р. завершено будівництво в'язниці за типовим проектом видатного архітектора й масона А. Д. Захарова. За пропозицією О. Б. Куракіна, ув'язнених уперше поділили на групи за тяжкістю скоєних злочинів. Він домігся для засуджених, скерованих на роботи, права на безкоштовне лікування в місцевих лікарнях. Саме масони стали першими в імперії, хто послідовно вимагав гуманного ставлення до в'язнів. У 1819 р. з ініціативи англійського філантропа Волтера Венінга (1781–1821) у Петербурзі було створено «Опікунське товариство про в'язниці», одним із засновників якого став митрополит Михаїл (Десницький). Він був присутній на першому засіданні комітету товариства 11 жовтня 1819 р. і увійшов до числа віцепрезидентів. За свідченням очевидців, митрополит «неодноразово проникав у похмурі оселі в'язнів», несучи їм духовну підтримку.³⁸

Кам'яне будівництво потребувало створення нових цегельних заводів і фахової підготовки майстрів. Для цього

---

³⁸ Галкин А. К. Михаил (Десницкий Матвей Михайлович) // Православная Энциклопедия. М., 2017. Т. 45. С. 624–630.

О. Б. Куракін запросив німців-колоністів, які оселилися, зокрема, у Глухові. Згодом князь особисто контролював їхнє забезпечення та подальший переїзд до Саратовської губернії.³⁹

Митрополит Михаїл також підтримав пропозицію О. Б. Куракіна готувати вчителів для народних шкіл із-поміж семінаристів на базі гімназії. Це, безсумнівно, було продовженням діяльності «*Дружеского общества*», яке вперше запропонувало готувати вчителів із семінаристів. Слід уточнити, що для тогочасної Росії така ініціатива була революційною, тоді як українські колеги готували педагогів за цією моделлю вже протягом століття.

У червні 1813 р. у Спасо-Преображенському соборі відбулася похмура церемонія: виверження з архієрейського сану і позбавлення священства архієпископа Могилівського Варлаама (Шишацького). У 1812 р. в Могильові він присягнув Наполеонові, плекаючи надію відстояти незалежність України від Російської імперії. Відповідно до синодальної інструкції архієпископ Михаїл зібрав у соборі настоятелів монастирів і все міське духовенство. Варлаама ввели до собору в повному облаченні, «зі славою», під урочистий передзвін, і поставили на кафедру посеред храму, де зазвичай облачаються архієреї. Секретар консисторії зачитав затверджений імператором звіт Синоду. Після цього соборний ключар і протодиякон під вигуки «Анаксіос!» («Недостойний!») почали знімати з Варлаама знаки його архієрейської влади: панагію, митру, сакос та інші частини облачення, а також знак ордена Св. Анни I ступеня. Йому постригли волосся та одягли в просте монаше вбрання. З Варлаама взяли письмове зобов'язання, ніколи не називати

---

³⁹ Павловский И. Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802–1808 гг.): (По архивным данным, с рис.). Полтава. Изд. Полтавской ученой архивной комиссии. 1914. С. 18.

себе архієреєм і навіть ієромонахом, та нікого не благословляти рукою, погрожуючи, що інакше він «буде підданий найсуворішому покаранню». Варлаама заслали до Новгород-Сіверського монастиря, де він, колишній ректор, провів решту днів, збираючи бібліотеку, яку згодом передали до Чернігова. «Деякі книжки, яких не було в Санкт-Петербурзькій духовній академії, надіслано до цієї академії».⁴⁰ Брав участь у діяльності місцевого товариства, яке ставило за мету не лише культурний розвиток України, а й відновлення її політичної державності. Серед учасників товариства – Василь Капніст, Григорій Полетика, Іван Туманський, Опанас Лобисевич.

М. А. Доброгаєв у статті 1894 р. писав про надзвичайний проповідницький дар Михаїла, яким захоплювалися чернігівці. На жаль, парафіяни Чернігова не могли повною мірою оцінити красномовство Михаїла. Дослідники зазначають, що в Чернігові цей дар раптово зник і повернувся лише у 1814 р.: «у чернігівський період дар слова залишив Михаїла, знову проповідувати він почав лише після повернення до Санкт-Петербурга».⁴¹ Про втрату проповідницького дару в чернігівський період говорив і Л. О. Мацих.

На початку грудня 1813 р. архієпископа Михаїла викликали до столиці для присутності у Святішому Синоді. Під час зупинки в Москві він відвідав усіх членів причту храму св. Іоанна Воїна, де колись служив.

У 1814 р. його призначили постійним членом Комісії духовних училищ і членом Святішого Синоду; водночас він

---

⁴⁰ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 3: Мужские монастыри. Чернигов. Тип. Шапиры. 1873. С. 111.

⁴¹ Кондаков Ю. Е. Загадка митрополита Михаила (М. М. Десницкого). //Сб. Вестник Екатеринбургской духовной семинарии, 2016. Вып. 3 (15). С. 12.

отримав звання члена Російської академії і «Человеколюбивого общества». Майже щонеділі та у свята звершував богослужіння в соборі Олександро-Невської лаври. Мріяв про повернення до Чернігівської єпархії,⁴² проте зміг повернутися лише на чотири місяці, виїхавши 20 листопада 1816 р. (прибув до Чернігова 16.12.1816). У січні 1817 р. відвідав Київ та здійснив об'їзд єпархії.

У 1814 р. митрополит Михаїл стає одним із віцепрезидентів Російського біблійного товариства; служителі всіх християнських віросповідань як у столиці Росії, так і в провінції брали участь у роботі товариства. У комітеті перекладу Нового Завіту російською мовою працювали архієпископ Серафим (Глаголевський; до від'їзду до Москви в травні 1819 р.), Філарет (Дроздов), Василь Михайлович Попов і Олександр Федорович Лабзін. Чернігівську філію Біблійного товариства заснував до середини 1819 р. наступник Михаїла – єпископ Симеон (Крилов-Платонов). Зауважимо, що всі названі особи, окрім Серафима (Глаголевського), були членами різних езотеричних товариств.

Усередині Біблійного товариства з'явилися дві протиборчі групи: містики і православні опозиціонери. До опозиції приєднався Михаїл (Десницький). Головним їхнім противником був міністр духовних справ і народної освіти О. М. Голіцин.⁴³

У проповідях, починаючи з 1814 р., Михаїл переорієнто-

---

⁴² Філарет (Дроздов). Некоторые черты жизни преосвящённого Михаила, митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского: О. Куковский. Митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский Михаил (Десницкий) 1761–1821: его жизнь и труды. Взаимоотношения со святителем Филаретом (Дроздовым) // Платоновские чтения. Сб. материалов, №17, М., 2021. С. 25.

⁴³ Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. СПб. 2003. С. 19.

ується зі Старого Завіту на Новий, не використовує масонської лексики. Головним способом єднання з Богом він віднині називає Причастя (раніше говорив про пізнання Бога через пізнання самого себе і природи). Як зазначає Ю. Є. Кондаков, ця трансформація цілком відповідала новим віянням у колі розенкрейцерів: починаючи з XVIII ст., розенкрейцер і проповідник І. В. Лопухін (друг юності Михаїла) почав переорієнтувати своє оточення на новозавітну духовність.

У 1818 р. о. Михаїла призначено митрополитом Петербурзьким. Він дипломатично підтримував ділові відносини з духовенством інославно віросповідань і не поділяв прагнення самоізоляції Росії або боротьби з католицькою і протестантською пропагандою лише заборонними заходами. 14 грудня 1818 р. митрополит прийняв у Санкт-Петербурзі англійських квакерів Стівена Греллета і Вільяма Аллена. Ознайомившись із їхньою програмою, Михаїл зазначив, що він «ніколи не бачив людей, які діяли б на засадах, настільки співзвучних зі словом Божим і з давніми звичаями апостольських часів».⁴⁴ Він переклав проповіді пастора Й. Госснера, викликаного до С.-Петербурга з ініціативи О. М. Голіцина та розенкрейцерів під назвою «Блаженство віруючого», і ініціював кілька видань цієї книжки, яка здобула велику популярність в езотеричних колах міста.

Одночасно митрополит підтримував російську православну опозицію, яка виступала проти релігійної політики всесильного князя О. М. Голіцина. Проте невдалий наступ опозиції виснажив його не лише фізично, а й морально, залишивши відчуття поразки і тягар невиконаних сподівань на серці митрополита.

---

⁴⁴ Галкин А. К. Михаил (Десницкий Матвей Михайлович) // Православная энциклопедия. М. 2017. Т. 45. С. 624–629.

Попри хвороби, митрополит не полишав справи столичної розбудови. 26 червня 1819 р. він заклав Ісаакіївський собор, а 6 червня 1820 р. – Свято-Духівську церкву Олександро-Невської лаври. Церкву зводили за його особливим проектом: основний зал розташовувався перпендикулярно до віттарного приміщення, щоб прихожани краще чули проповідника. Митрополит навіть власноруч створив ескіз іконостаса, який прикрасив храм.

Водночас, з січня 1821 р., за його підтримки, почав виходити один із перших російських духовних журналів «Християнское чтение при СПбДА».

Ю. Є. Кондаков висловив припущення, що Михаїл припинив співпрацю з розенкрейцерами. «У період своєї чернігівської діяльності Михаїл підтримував листування з одним із лідерів розенкрейцерів І. А. Поздєєвим (ймовірно, його масонським наставником). Збереглися два недатованих листи Поздєєва. З тексту видно, що перший лист був відповіддю на послання Михаїла. Він скаржився, що не пише нових проповідей, а якщо доводиться проповідувати, то говорить експромтом, при цьому багато чого забув і мусить знову вчитися через ослаблення тілесних і духовних сил. Михаїл побоювався, що його виклик до столиці носить тимчасовий характер. Поздєєв заспокоював його і згадував колишні часи, дякуючи за те, що під час проїзду через Москву Михаїл цікавився ним. Поздєєв писав: *«Мало уже теперь остается прежних наших дружных, и коротких знакомых»*. Це явно був натяк на колишні розенкрейцеровські зв'язки. У наступному листі Поздєєв дякував за те, що Михаїл згадав його в листі до Ф. П. Ключарьова (розенкрейцера, співробітника М. І. Новікова)⁴⁵.

⁴⁵ Федір Ключарьов (1751–1822), товариш М. Д. з юності: у 1780-х рр. московський студент, один з п'яти членів масонської директорії, очолюваної М. Новіковим, з 1801 р. пошт-директор, масонський поет.

Поздеев торкався суті їхнього листування з Михайлом: *«...любовь Ваша зачавшаяся прежде перепискою со мною, по материи нужной особливо тем, кои обязаны вникать в Тайну Творения и Ей поучатся, входит в глубину Христианства и оное упражнение соделывать Натурою своею»*. Він згадував і розенрейцерську школу, яку пройшов Михайл: *«Вы читали теорию о науках Соломоновых, дошедшую до вас после Боженова, общаго нашего знакомаго»*. Очевидно, що мова йшла про «Теоретичний градус Соломонових наук». Надалі Поздеев намагався продовжити спілкування з Михайлом. У своєму листі до С. С. Ланського 6 квітня 1817 року він писав: *«Узнайте прошу покорно приехал ли Архерей Черниговской, то я напишу к нему письмо и попрошу вас отнести к нему и вас с ним познакомлю»*. 14 квітня прохання повторилося: *«Прошу покорно проведайте приехал ли в Петербург Архерей Черниговской Михаил и уведоьте меня то я напишу к нему письмо и пришлю к вам»*. 5 травня лист було написано, а Ланський мав передати його адресату. У листі від 15 червня містяться відомості про відповідь Михайла, яка не задовольнила Поздеева: *«Благодарю покорно, что съездили к Михаилу, вот теперь по его ответу и вся прозьба и ожидание по его невозможности кончилась. Вы теперь с ним познакомились, отвечали ему хорошо и так когда сами вздумаете к нему съездить, то воля ваша, а впрочем видно он занят наружным управлением»*. Результатом листа Поздеева стало знайомство Михайла з його учнем, молодим лідером петербурзьких масонів С. С. Ланським. Про подальший розвиток цих стосунків, відомостей немає». ⁴⁶

Судячи з описів, митрополит Михайл був людиною

---

⁴⁶ Кондаков Ю. Е. Эзотерическое движение в России конца XVIII – первой половины XIX вв. М.: Касталия, 2018. С. 498–499.

м'якою, доброю, рефлексивною, не схильною до інтриг. «У поводженні був простий. Ненавидів дух канцелярщини, особливо в начальниках; судові тяганини й чвари між духовенством намагався припиняти настановами», – писав святий Філарет (Гумілевський).⁴⁷ У чернігівський період він утратив здатність імпровізовано виголошувати проповіді. Сьогодні це, ймовірно, назвали б тяжкою депресією. Проте тоді, коли Михайлові було трохи за сорок, він зумів подолати хворобу. Однак через двадцять років нові випробування виявилися надто тяжкими. В останні роки життя митрополит не записував своїх проповідей, підтримував противників «містиків» і масонів. Князь О. М. Голіцин так описував цей фінальний період: «Щонеділі проповідував без підготовки найглибші проповіді. Проте коли поза церквою траплялося мені й іншим говорити з ним про ці матерії, то він їх не розумів, і я думаю, що якби він серйозно звернувся до себе, то й не взяли б його від нас, для користі його пастви. Він був у ту епоху як труба – через нього слово Боже передавалося для живлення й просвітлення душ, що прагнули, а сам він його не чув і не приймав сили його у своє серце».⁴⁸

Це свідчення вказує на стан глибокої духовної самоти та, можливо, усвідомленого відходу від раціонального пізнання світу, який він раніше так цінував.

Серед нагород Михайла (Десницького) були ордени св. Анни I ступеня (1803), св. Олександра Невського (1816), прикрашені діамантами. У 1820 р. він уніс 12 тисяч рублів

⁴⁷ Святитель Филарет, митрополит Московский. Переписка с современницами. Изд. Свято-Троицкая Сергиева лавра, 2013. С. 766.

⁴⁸ Кондаков Ю. Е. Митрополит Михаил (Десницкий) и Орден золотого креста. Историческая память: Люди и эпохи: Тезисы научной конференции. М., 2010. С. 261.

(з них 10 тисяч рублів отримано за здані ним діамантові знаки) «на вічне обертання з відсотків на користь бідних учнів» Чернігівської, Віфанської, Новгородської та Санкт-Петербурзької семінарій.

За письмовим заповітом Михаїла до семи чоловічих і чотирьох жіночих монастирів Чернігівської єпархії було розіслано по 25 рублів на його поминання. Значну частину заповіданих пожертв Чернігівській єпархії переадресували Олександро-Невській лаврі.

Михаїл похований в Олександро-Невській лаврі у 1821 р. Його наступником став Серафим (Глаголевський), його товариш по навчанню в Учительській семінарії при «*Дружеском учёном обществе*» та учень митрополита Платона (Льовшина).

У бібліотеці митрополита залишилися сотні книжок російською, німецькою, французькою та латинською мовами. Частину книжок спадкоємці передали до Віфанської семінарії (1824), звідки вони потрапили до Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, нині – Російської державної бібліотеки. Священник села Чашниково (батьківщина митрополита Платона) о. Тихон Пермський подарував 200 примірників іноземними мовами Спасо-Віфанській семінарії.⁴⁹

У цьому зібранні – книжки Арндта, протестантського теолога Йоанна Герхарда, відомого в Росії ще з часів святителя Йоанна (Максимовича)⁵⁰; Готфрида Арнольда і Якоба Шпенне-

---

⁴⁹ А. Б. Григорьев. К вопросу о библиотеке Михаила (Десницкого), митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского // Вестник Исторического общества Санкт-Петербургской Духовной Академии. №3 (19), 2024. С. 56–59.

⁵⁰ Иоанн Максимович (1651, Ніжин – 1715, Тобольськ), з 1697 р. архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, з 1711 р. митрополит Тобольський і всієї Сибіру; засновник Чернігівського колегіуму

ра – прихильників так званого внутрішнього християнства і пієтизму; Йоганна Гюбнера – географа й історика; містиків і масонів Ігнація Фесслера, одного з керівників масонської ложі в Санкт-Петербурзі, який міг бути особисто знайомий з Десницьким, та Йоганна Генріха Юнга-Штилінга, надзвичайно популярного письменника в російському суспільстві першої чверті XIX ст.; візійера і пророка, засновника Філадельфійського товариства Томаса Бромлі; проповідника Емануеля Томпсона (Сонтому), хіміка Амвросія Мюллера, істориків філософії пастора Йоганна Якоба Брукера і Фрідріха Християна Баумайстера.

Завершують реєстровий список незмінні в зібраннях кінця XVIII – початку XIX ст. Цицерон, Корнелій Непот і Горацій Флакк. Разом – 77 німецьких, 65 французьких і 58 латинських видань.⁵¹

100 книжок російською мовою передав до бібліотеки семінарії її випускник, колезький асесор Московської губернської казенної палати, онук митрополита Михаїла – Сергій Десницький. Книжки він не успадкував, а спеціально придбав. У реєстрі російських видань – праці святителя Іоанна (Максимовича), преподобного Ніла Сорського, святителя Димитрія Ростовського; філософські й богословські трактати західноєвропейських мислителів Еразма Роттердамського і Домініка Карачіолі; митрополита Платона (Львовина), святителя Філарета (Дроздова), архієпископа Лаврентія (Бакшеєвського); зібрання творів студентів різних церковних і світських навчальних закладів.

Також у зібранні є поетичні книжки: «Слово о полку Іго-

---

⁵¹ А. Б. Григорьев. К вопросу о библиотеке Михаила (Десницкого), митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского // Вестник Исторического общества Санкт-Петербургской Духовной Академии. №3 (19), 2024. С. 57.

ревім», Ломоносов, Хвостов, Сладковський. Книжок з масонства в цьому зібранні немає.⁵²

У 1887 р. була видана повість М. С. Лєскова «*Инженеры-бессребреники*» у циклі «*Праведники*». Лєсков описав людей, на світогляд яких глибоко вплинули богословські праці митрополита Михаїла (Дєсницького). Сам Микола Семенович убачав у постаті митрополита приклад істинного служіння церкві та суспільству.

Проповіді Михаїла (Дєсницького) були видані у 1824 р. у дев'яти томах. У цьому виданні вміщено його першу біографію, написану Філаретом (Дроздовим), проте опубліковану анонімно. Протягом кількох років Філарет (Дроздов) був вікарієм (помічником) митрополита Михаїла. До кінця своїх днів він молився за упокій учителя, ім'я якого власноруч записав до свого особистого синодика.⁵³

Життя митрополита Михаїла (Дєсницького) минуло в пошуках істини. Він служив Всевишньому як православний священник, водночас вивчаючи інші течії християнства й не цураючись езотеричних спільнот. Щиро прагнув модернізації церкви, намагаючись поєднати традицію з ідеалами Прогресивізму. Чи досяг він шуканої істини? Ми не знаємо.

---

⁵² А. Б. Григорьев. К вопросу о библиотеке Михаила (Десницкого), митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского // Вестник Исторического общества Санкт-Петербургской Духовной Академии. №3 (19), 2024. С. 59.

⁵³ Куковский О. Митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский Михаил (Десницкий) 1761–1821: его жизнь и труды. Взаимоотношения со святителем Филаретом (Дроздовым) // Платоновские чтения. Сб. материалов, №17, М., 2021. С. 47.

Тємна мова живопису: Езотерична перспектива

У Чернігові на початку ХІХ століття масони були або, скоріше, бували: кілька осіб, не об'єднаних у ложу. Тому не варто говорити про намір зведення храму спеціально для потреб Ордену. Звідки ж виникає припущення про створення масонського простору в православному соборі? Подібні спроби вже мали місце на той час.

На момент укладання програми живопису для Спасо-Преображенського собору вже існували храми, оформлені відповідно до масонського світогляду: церква ікони Божої Матері «Всіх Скорботних Радість» на Ординці (Москва, 1783, архітектор В. І. Баженов, розенкрейцер) та церква священномученика Климента, папи Римського (Москва, 1769). Ці храми були добре відомі Михайлові (Десницькому).

Подібним за духом мав стати й Храм Христа Спасителя (проект масона, архітектора О. Л. Вітберга, 1817).

Таким був і будинок Юшкова в Москві, де центр будівлі – кругла зала з купольним склепінням і численними прорізними вікнами – нагадував масонам символ «вулика з бджолами» (символ працьовитості, ладу та згуртованості братерства).

У підмосковному маєтку Отрада, що належав графам Орловим, за кресленнями В. І. Баженова (1774–1778) було зведено споруду, яка, ймовірно, слугувала орденським храмом. Будівля з червоної цегли у стилі псевдоготики має складне планування: прямокутник у поєднанні з двома восьмигранниками (символ регенерації та переходу). Сама ж

усипальниця Орлових в Отраді виконана у формі ротонди з портиком, рясно прикрашеним масонською символікою: циркулями, зірками та ромбами.

Для проведення масонських зібрань особливим чином оформлювалися кімнати особняків у Санкт-Петербурзі, Москві, Симбірську та інших містах.

Кілька слів про Казанський собор (1811). Ініціатива створення собору належала одному з найбільших російських масонів А. С. Строганову (1733–1811), учасникові європейських масонських конвентів. Ідею Строганова втілював А. Н. Вороніхін (1759–1814). Він походив із родини кріпаків Строганова; за невідомою версією, був його позашлюбним сином. Архітектор називав собор *«твердыней храмины масонской»*, тобто: «твердиною масонської храмини». У цьому соборі 25 червня 1813 року поховали М. І. Кутузова. Поховання підкреслювало масонські чесноти «Зеленіючого лавра», що досяг 7-го або 8-го ступенів у масонстві шведського – найсуворішого – статуту й був одним із керівників масонського руху. Оформлення його могили, здійснене Вороніхіним, вражає лаконічністю: на гранітному саркофазі немає навіть хреста – християнський контекст забезпечує сам простір собору. У північному нефі, неподалік від іконостаса бічного приділу, розміщено гранітний саркофаг; напис гранично лаконічний: *«Князь Михаил Илларионович Голенщев-Кутузов Смоленский»*.

Над саркофагом – бронзовий двоголовий орел, що тримає лавровий вінок. Пам'ятаєте масонське ім'я Кутузова? «Зеленіючий лавр»! В офіційній символіці орел уособлював імперію, у масонській – поєднання протилежностей: погляд у минуле й майбутнє водночас. Цей символ активно використовувався у високих ступенях європейського масонства й

був зрозумілий багатьом сучасникам. Лавровий вінок також символізував завершеність шляху, знак перемоги духу. Усе оформлення могили читалося як алегорія: служіння, смирення, гідне завершення шляху.

На похороні М. І. Кутузова митрополит Михаїл не був присутній, однак, безперечно, відвідував Казанський собор, перебуваючи в столиці у 1814–1816 роках.

Програма розпису Спасо-Преображенського собору стала останнім проектом митрополита в Чернігові. Раніше він брав участь у реставрації та створенні планів розміщення живопису в Троїцькому й Борисоглібському соборах. Залишається лише пошкодувати про неможливість порівняти ці плани (настінний живопис утрачено) та спробувати зрозуміти, наскільки моя гіпотеза відповідає справжнім намірам Михаїла (Десницького). Адже «думка про розписання собору живописом належить покійному архіпастирю чернігівському Михаїлу Десницькому».⁵⁴

Масонські уявлення про світ виразно прочитуються у вибірковості та поєднанні сюжетів собору, у специфічному використанні символіки. Саме масонська метафізика визначила самотність інтер'єру храму, виокремивши його серед православних церков свого часу. Посилаюся на одного з провідних сучасних дослідників російських езотеричних товариств – професора, доктора історичних наук Юрія Євгеновича Кондакова: «Безсумнівним доказом проходження Михаїлом розенкрейцерського навчання є тексти його проповідей, виголошених на початку 90-х років XVIII століття.

---

⁵⁴ Труды Черниговской ученой архивной комиссии. Черниговская ученая архивная комиссия; под ред. Модзалевского. Чернигов. 1898–1915. [Вып. 4]: 1900–1902 гг. / под ред. П. М. Добровольского. 1902. С. 6.

Він міг прийняти посвячення у Теоретичному градусі, а міг просто працювати під керівництвом наставника-розенкрейцера. Можна з упевненістю говорити про те, що всі основні етапи кар'єри майбутнього митрополита були безпосередньо пов'язані з його навчанням у семінарії *«Дружеского учёного общества»*.⁵⁵

На допитах 1792 року М. І. Новіков засвідчив, що Десницький був керівником відділення ложі «Теоретичного градуса».

Вийжджаючи до Чернігова, Михаїл Десницький надіслав до Троїцького архієрейського дому 7 томів своїх проповідей під назвою *«Труд, пища и покой души человеческой»*.⁵⁶ Це був найбільший цикл проповідей Михаїла й «найбільш радикальний», за зауваженням Ю. Є. Кондакова: 175 бесід, виголошених у 1790–1796 рр. «Михаїл повторював основи вчення розенкрейцерів, що містилися в лекціях їхнього лідера І. Г. Шварца та в основоположних документах – *«Пастырском послании»* та *«Инструкции Теоретическому градусу»*; простежуються прямі аналогії з творами Мартінеса Паскуаліса, наявні запозичення з Я. Беме та Й. Г. Гіхтеля. Проповіді не датовані, проте в третьому томі є примітка про те, що «бесіди на ветхозавітних прикладах виголошено 1794 року в храмі Іоанна Воїна»».⁵⁷

Ю. Є. Кондаков наразі є єдиним дослідником, хто глибоко

⁵⁵ Кондаков Ю. Е. Митрополит Михаил (Десницкий) и Орден золотого креста // Историческая память: Люди и эпохи: Тезисы научной конференции. М., 2010. С. 263-264.

⁵⁶ Миколайко Т. Михайло (Десницький) – чернігівський архієпископ (1803– 1818). Сіверянський літопис. 2021. № 3. С. 39–47.

⁵⁷ Кондаков Ю. Е. Митрополит Михаил (Десницкий) и Орден золотого креста // Историческая память: Люди и эпохи: Тезисы научной конференции. М., 2010. С. 250.

проаналізував масонську складову цих текстів. Його висновки та лекції І. Г. Шварца я спробую поєднати з аналізом сюжетів розпису Спасо-Преображенського собору (у їхньому первісному вигляді). Михаїл (Десницький) ініціював настінні розписи храму. Протоієрей Єленєв став його вірним і уважним соратником у реалізації задуму. Можливо, Михаїл не втаємничував протоієрея у всі «масонські премудрості», проте безсумнівно пояснював свій вибір і обговорював із колегою Святе Письмо, власні інтерпретації; і, я впевнена, Іоанн Єленєв уважно читав проповіді наставника.

Храмові розписи являють собою образ світу. Яким його уявляли митр. Михаїл (Десницький) та о. Іоанн Єленєв?

П. Добровольський, готуючи для Чернігівської архівної комісії звіт про архів Спасо-Преображенського собору (виданий 1902 року), виявив листування прот. Іоанна Єленєва з митрополитом Михаїлом щодо розпису собору.

*«В соображении самому чудодейственному Спасовому Преображению, в честь и память коего и соборный храм наш создан, пресудил я, – писал о. протоирей Еленев высопреосвященному Михаилу, – дабы и главнейшия живописныя изображения, во украшение внутренности его, предполагаемы были подобообразны преобразительных Божиих чудес виды».*⁵⁸

У листі від 14.12.1814 р. митр. Михаїлові⁵⁹ І. Єленєв запропонував розмістити на східному боці паперті такі сю-

---

⁵⁸ Труды Черниговской ученой архивной комиссии / Черниговская ученая архивная комиссия; под ред. Модзалевского. Чернигов, 1898–1915. [Вып. 4]: 1900–1902 год. С. 6.

⁵⁹ Труды Черниговской ученой архивной комиссии / Черниговская ученая архивная комиссия; под ред. Модзалевского. Чернигов, 1898–1915. [Вып. 4]: 1900–1902 год. С. 5.

жети: руйнування Єрусалима римлянами, пророка Єремію, який оплакує місто, апостола Павла, що вказує на вишній Єрусалим, євангеліста Іоанна Богослова, який пише про видіння небесного Єрусалима, *«который тут же изобразить по апокалептическому его описанию»*; навалу Наполеона на Москву та втечу й загибель його війська; архангела Михаїла, що спостерігає за цими подіями з хмар; у південно-західному куті – останнє спустошення Єрусалима, а над ним – небесні передзнаменування за описом Флавія.

Продовжуючи тему апокаліпсису й спасіння, на західній стіні притвору передбачалося розмістити *«время нашего Батюя и что, после разорительного его опустошения, остался и пребывал сей храм наг и пуст, но ни столь долговременное запустение, ни едкость воздушных перемен каменнозданной целости сего редкого благочестивой древности монумента не одолели»*.⁶⁰

Таким чином, тих, хто входив до собору, мали оточувати сцени загибелі Єрусалима. Варто зазначити, що ці зображення зрештою були вилучені під час остаточного затвердження ескізів 1821 р.

На Лівобережжі України наприкінці XVIII – на початку XIX століття притвор традиційно розглядався як меморіальний простір. Тут зображували сцени з Апокаліпсису, покаєнні та старозавітні сюжети, ктиторські зображення і написи. У Спасо-Преображенському соборі той, хто входив, буквально потрапляв в епіцентр катастрофи біблійного та сучасного світів.

У 1779 році Михаїл опублікував проповіді *«Плач челове-*

---

⁶⁰ Труды Черниговской ученой архивной комиссии / Черниговская ученая архивная комиссия; под ред. Модзалевского. Чернигов, 1898–1915. [Вып. 4]: 1900–1902 год. С. 7.

ка християнина над духовним плененням Ізраїля, над розоренням внутрішнього Ієрусалима, над опустошенням живо-го Храма Божия». Збірник починається з опису плачу Єремії над зруйнованим Єрусалимом і загибеллю синів Сіону, колись улюблених Господом. Тут Михайл міркував про те, що Бог створив людину собі на допомогу (це цілком каббалістична ідея – про співпрацю Бога й людини), подібно до того, як створив ангелів для служіння в небесному, духовному раю. Проте людина дозволила «батькові брехні» спустошити «живий храм Божий», позбавивши себе можливості в майбутньому увійти «в чин ангельський», наблизитися до престолу й поєднатися з Всевишнім.

Сюжети притвору ніби ілюструють цю проповідь.

Детальні зображення загиблого Єрусалима нагадували грішникові про кару, що спіткає тих, хто відкинув Бога. Плач пророка Єремії – це заклик до покаєння (утім не почутий сучасниками). Видіння Небесного Єрусалима Іоанном Богословом – продовження теми Страшного Суду і завершення новозавітного циклу. І тут же – зображення пророка Даниїла, відданого на поживу левам, проте врятованого Божою опікою. Усі лиха завершуються прощенням, проте лише за умови щирого каяття.

Несподівано з'являються події новітньої історії – війна з Наполеоном. Наполеонівські війни в Європі та Росії осмислювалися в апокаліптичних категоріях, як знак останніх часів. Наполеона називали антихристом або його зняряддям. Перемогу в цій війні імператор Олександр I (а отже, і його оточення) сприймав як прояв Божого промислу. Будівництво Храму Христа Спасителя було проголошене жертвою Богові за спасіння Вітчизни.

На початку XIX ст. до Росії переїхало Авінйонське товариство. Його послідовниками стали друзі Олександра I

– О. М. Голіцин і Р. О. Кошелев. До руху приєдналися розенкрейцери Санкт-Петербурга. Авіньйонці проголошували близький кінець світу (у 1835 р.), тлумачили Апокаліпсис, займалися викликанням духів і пророцтвами. У 1812–1820 рр. Олександр I поділяв ідеї Авіньйонського товариства й доручив О. М. Голіцину формування духовно-релігійної політики Російської імперії. Плодами цієї діяльності стали відкриття Російського біблійного товариства, створення Міністерства духовних справ і народної освіти, надання просвітництву релігійного характеру, видання містичних книжок європейських авторів. До цього руху виявився залученим і митрополит Московський Філарет (Дроздов). Співпрацювати з авіньйонцями доводилося й митрополиту Михаїлу (Десницькому). Чи поділяв він їхню ідеологію? Тією мірою, якою погляди авіньйонців збігалися з поглядами розенкрейцерів та ученням Православної церкви: всі вони спиралися на біблійний текст.

У церкві Поштового відомства в Санкт-Петербурзі (де авіньйонці могли на чолі з О. М. Голіциним проводити обрядові зібрання) було розміщено розписи, подібні до тих, що планувалися у Спаському соборі: Апокаліпсис і розвиток інституту священства від Аарона до Христа (про це докладніше – нижче).

Символічна мова притвору Спаського собору може бути прочитана як відгук на поширене в містичних колах початку століття переконання, що історія вступила в період духовного суду й оновлення, який вимагає від людини внутрішнього перетворення. «Істинне богослужіння має звершуватися в пустелі внутрішнього усамітнення», – стверджував Михаїл Десницький.⁶¹

⁶¹ Михаїл Десницький. Труд, пища и покой духа человеческого. Т. 7. Гл.2. С-Петербург, 1801. С. 20.

Загибель і відродження Єрусалима надзвичайно цікавили розенкрейцерів. Як і тамплієри (масони шведської системи вважали себе їхніми послідовниками), вони мріяли про відродження Храму. Тамплієри першими (серед неєвреїв) вважали своїм завданням відновлення Храму Соломона; і ця ідея виникла в них після знайомства з каббалістами під час хрестових походів. Після розгрому Ордену тамплієрів з'явилися закриті ложі, в яких вивчали не лише Біблію, а й Каббалу, а реальне відновлення Храму було замінене ідеєю побудови храму в душі. І. Г. Шварц у своїх лекціях говорив про рабинську (єврейську) Каббалу, що походила від Мойсея, проте була втрачена самими юдеями.

Проте вона не зникла: *«ибо, что единожды дано Богом, то исчезнуть или истребится никогда не может. Уверяют, что оно не у раввинов, но что некоторая секта иудейская, известная под именем эссенян и терапевтов, сохранила предание сие, и что оно перешло от них к так называемым розенкрейцерам. Другие утверждают сие тем, что жизнь сих эссенян была сообразна долженствующей быть жизни истинных христиан и что Христос, отвергая все другие иудейские секты, об оной ни слова не говорил; однако сего я ни отвергнуть, ни утвердить не могу, но оставляю на размышление и разыскание каждого. Нам же остаётся читать Св[ященное] Писание с сокрушённым сердцем и просить от Бога разумения оного. Но чтоб дать некоторое познание о так называемой розенкрейцеровской Каббале, я почерпну впредь некоторые их понятия и изъяснения из выданных ими книг и представлю на размышление слушателей»*.⁶²

⁶² Шварц И. Г. Лекции о трёх познаниях: любопытном, приятном и полезном. Сост. А. Д. Тюриков. Донецк: «Вебер», 2008 г. С. 2.

Про Каббалу розенкрейцери дізналися з творів християнського містика Якова Бьоме (1575–1624).

4 жовтня 1689 р. на Червоній площі в Москві були страчені поширювачі філософського вчення Якова Бьоме – письменник Квірін Кульман і московський купець Конрад Нордерман – «за поширення ересі».

Кульманові перед стратою вклали в руки всі його рукописні праці: листи, сонети, проєкт «нового царства». Московські мартиністи поширювали переклади Бьоме в другій половині XVIII ст.; розенкрейцер Ф. Лабзін у 1815 р. уперше видав його твори. У своєму маєтку Савінське розенкрейцер І. Лопухін установив пам'ятний знак Квіріну Кульману.

Плиту було знайдено у 1920–1930-х роках ХХ ст. на території колишньої садиби Савінське представниками краєзнавчого товариства Ногінська (Богородська) й перенесено до музею.

Напис на ній свідчить:

*КВИРИН КУЛЬМАН, КАК ЕРЕТИКЪ ИЗ/
МУЧЕН И СОЖЖЕН В М: кве [Москве] ВЪ 1689 ГОДУ.
Arnold Kirch. u Ketz. Hist. Th. III. С. XIX. 8.
ПРОХОЖИЙ, ВЗДОХНИ О СТРАДАЛЬЦЕ; БЛАГОСПЛО/
ВЛЯЙ ПРОСВЕЩЕНИЕ РАЗСЫПАВШЕЕ МРАКЪ ЛЮ/
ТОСТИ ВРЕМЕНЪ ОНЫХ; И УЧИСЬ ОСТОРОЖНЫ/
МЪ БЫТЬ ВЪ САМОМ СТРЕМЛЕНИИ К ИСТИНЕ*

Соратник І. Г. Шварца М. І. Новіков, один із керівників першого розенкрейцерського гуртка, щоб розрізнити Каббалу як науку від кабали як боргової розписки, запропонував братам писати це слово з великої літери й подвоювати «б».

Ідеолог розенкрейцерства Іоганн (Іван) Шварц створив нову еkleктичну концепцію, поєднавши ідеї містиків, Каббалу та християнство. Він вписав у цю систему новітні наукові досягнення, об'єднавши в єдине ціле старозавітну (юдейську), новозавітну (християнську) й новітню історію.

Звідси багатозначність їхньої символіки. Розумінню символів масонів навчали з перших ступенів посвяти. І що вище брат піднімався ієрархічними сходами, то краще він був обізнаний у цій системі знаків. Найбільше серед масонів теологією займалися розенкрейцери. Зв'язок із Богом для них був безсумнівним, однак вони не були впевнені в постійному зв'язку з Ним кожного з людей. Звідси – необхідність праці над собою, щоб уміти встановити зв'язок зі світом духів, ангелом-охоронцем і самим Ісусом Христом, якого розенкрейцери називали «Великим Майстром».

Інтерес до символіки прийшов до Росії одночасно з інтересом до європейських наук. У 1705 році в Амстердамі російською була надрукована книжка *«Символи и эмблемата»* – збірник зображень символів та емблем, укладений Яном Тесінгом і Іллею Копієвським за указом Петра I на основі двох книжок француза Данієля де ла Фейя, виданих в Амстердамі у 1691 і 1696 роках. Упорядники відібрали 840 рисунків-емблем і розмістили їх на правих непарних сторінках книжки (по шість гравюр на сторінці); на лівих сторінках розміщено «символи» – пояснення до емблем.

У 1711 р. в Імператорській друкарні Санкт-Петербурга було видано книжку *«Избранные эмблемы и символы на российском, латинском, французском, немецком и английском языках объясненные»*. Згодом, у 1788 році, цей збірник був перевиданий із доповненнями статського радника Нестора Максимовича-Амбодика, брата ложі «Нептун» у Кронштадті.⁶³ У 1718 р. цар Петро I наказав продавати цей збірник

---

⁶³ М. М. Максимович-Амбодик (1744, Гадяцький полк, Київська губ. – 1812, СПб.), випускник Києво-Могилянської академії, студент Московського та Страсбурзького університетів; особистий лікар Катерини II; перший російський педіатр, ботанік, перекладач.

усім охочим, задля чого видання повторили в 1719 році. У книжці також містилися зразки розпису інтер'єрів, парадних портретів, історичного живопису та оформлення садів. У 1722 р. в Петербурзі була видана книжка *«Овидиевы фигуры в 226 изображениях»*.

Українські майстри ще з XVI ст. користувалися польськими, німецькими та антверпенськими гравюрами. Також художники подорожували й навчалися безпосередньо у західноєвропейських митців. У майстернях Києво-Печерської лаври (друкарня якої діяла з 1615 р.), Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (1679) та інших монастирських друкарень створювалися власні зразки, які використовували як іконографічні шаблони.

Перший проєкт розписів, запропонований Єленєвим і схвалений Михаїлом, передбачав уздовж південної стіни розмістити «Вихід з Єгипту», перехід під проводом Мойсея через море та потоплення фараонового війська. Уздовж усієї північної стіни – «Вхід Господній у Єрусалим». В алтарі – «Друге пришествя Христове». Віру, Надію й Любов в алтарі (в арках), а в центрі – Премудрість (Софію) планували зобразити символічно. Шкода, що немає уточнення, які саме образи було обрано. Втім, варто зазначити, що зображення Віри, Надії та Любові в символічній формі характерне для західної школи живопису; в православній традиції їх зазвичай писали у вигляді жіночих постатей. Цікаво, що верхня частина розписів храму покриває всю площину стін, бань, склепінь, як це було за традицією. Однак розпис нижнього ряду імітує станковий живопис: кожний сюжет узято у рокайльне обрамлення – традиція західної школи.

Храм ділився на дві половини: дві головні події хотіли відобразити в соборі – Песах юдейський і Великдень хрис-

тиянський. Вихід з Єгипту і здобуття народом свободи – наріжний камінь єврейської історії; а Вхід Господній у Єрусалим – новозавітна історія здобуття віри і свободи, початок нової епохи. Цей поділ собор зберіг донині. Пізніше ми розглянемо деякі сюжети. Ідея поділу зображень у храмі прийшла з традиції готичних соборів. Проте там ліва сторона була присвячена старозавітній історії. Ймовірно, о. Єленєв згодом урахував це: у наступному проєкті все побудовано за правилами: ліва (північна) сторона храму – історія Старого Заповіту, права (південна) – Нового Заповіту.

Пам'ятаєте, ця ідея була використана раніше І. Д. Яснигіним при створенні іконостаса (кінець XVIII ст.), на царських вратах якого замість традиційного зображення євангелістів автор розмістив паралельні сюжети старо- і новозавітної історії? Перший том збірки *«Труд, тища и покой...»* відкривався розповіддю про Мойсея; майже всі проповіді цієї збірки засновані на текстах Старого Заповіту, де розенкрейцери шукали втрачені сенси, тому і Мойсей вважався центральною фігурою в цій ієрархії.⁶⁴ Заради цього вони вивчали давньоєврейську мову, прагнучи переконатися у правильності перекладів. І. Г. Шварц у своїх лекціях розповідав про книжку, створену понад 3000 років тому Духом Божим, саме в ній можна знайти «ключ, який вирішує наші питання... Яка ж це книжка? Біблія, написана Мойсеєм».⁶⁵

«Прощаючись із чернігівською паствою 3 травня 1814 року архієпископ виголосив проповідь *«Беседа о том, что*

---

⁶⁴ Кондаков Ю. Е. Орден Золотого и Розового Креста в России. Теоретический градус Соломоновых наук. Монография /Предисл. Е. Л. Кузьмишин. Изд. 2-е, исправл. М. Клуб Касталия, 2018. С. 192.

⁶⁵ Шварц И. Г. Лекции о трёх познаниях: любопытном, приятном и полезном. Сост. А. Д. Тюриков. Донецк: «Вебер», 2008 г. С. 6.

истинный Учитель, верный Наставник, добрый Пастырь, неприменяемый Первосвященник, вечный Архиерей, есть единый Господь Иисус Христос» (в 1816 и 1817 гг. изданную в собраниях «Беседы в разных местах и в разные времена говоренные»). У цій проповіді Михаїл знову звертався до історії Старого Заповіту. За своєю вже сформованою звичкою проповідник проводив аналогії між біблійними подіями та життям сучасних християн. Розповідь починалася з виведення Мойсеєм євреїв з єгипетського полону». ⁶⁶

Постать Мойсея з'являється у соборі двічі. На західній стіні православних церков традиційно розміщували «Страшний Суд» і «Шість днів творіння»: початок і кінець світу. У Спаському соборі – «Дарування Мойсею Божого закону на горі Синаї», тобто зафіксовано момент отримання 10 заповідей, етичного кодексу європейської цивілізації.

Друге зображення: Мойсей, що стоїть на колінах біля тернового куща (перше йому явлення Господа і веління вивести ізраїльтян з полону, йти і знайти Землю обітовану).

Розенкрейцери Шварцевського і Новіковського кола (яким був М. Десницький), за словами Я. С. Барського, вірили, що вони безпосередньо можуть говорити з Богом, як Мойсей на Синаї, особисто або через ангелів, що вони могли навіть змінити порядок світобудови.⁶⁷ Неопалима купина з точки зору масонської символіки (і Каббали) – це Божественне Світло, оскільки вогонь сам є символом Бо-

---

⁶⁶ Кондаков Ю. Е. Загадка митрополита Михаила (М. М. Десницкого) // Сб. Вестник Екатеринбургской духовной семинарии, 2016. Вып. 3 (15). С. 11.

⁶⁷ Барсков Я. Л. Переписка московских масонов XVIII века 1780–1792 гг. Петроград, 1915. С. 18.

жества. Також вогонь ми бачимо перед Мойсеєм на горі Синай.

*Композиція «Дарування Мойсеєві Божественного Закону на горі Синай». Західна стіна, верхній регістр.
Фото Миколи Турчина*

Місія Мойсея полягала у виведенні народу з рабства, отриманні Закону та передачі його людству. Виконання закону – умова досягнення людством Царства Божого на землі. Вихід з Єгипту – основна тема проповідей 6-го тому. Досліджуючи цей матеріал, Михаїл порівнював благочестя християн і язичників. Як зразок останнього, він наводив приклад тестя Мойсея, який був у язичників жрецем. Під істинним богослужінням Михаїл розумів особисте шанування Бога, виконання заповідей, а зовсім не службу, що здійснюється в храмі. І християнину, який не дотримується Законів Божих, важче буде виправдатися на Страшному Суді, ніж праведному язичнику.

*Композиція «Видіння пророка Мойсея,
або Неопалима купина». Західна стіна північного нефа.
Фото Миколи Турчина*

Мойсей і Аарон належать до тих біблійних персонажів, які згадуються в ритуалах різних масонських ступенів. Аарон зображений як той, хто приносить жертву спокути. Аарон – старший брат Мойсея, первосвященник ізраїльтян у пустелі і прообраз стародавнього юдейського священства, що передається за народженням. Художник точно виписав його вбрання за біблійним описом (Вихід, розділ. 28). У християнстві він – старозавітний первосвященник, праотець і пророк.

Поруч з Аароном і Мойсеєм (західна стіна) зображений Яків – перший Єрусалимський єпископ, брат Христа, один з його 70 апостолів. Подібно до Мойсея він молився з підняти-

ми руками і, наслідуючи Аарона, носив на чолі кідар і золоту дощечку, проте вже здійснював уже Євхаристію – символічну жертву хліба й вина. Він єдиний з апостолів проповідував юдеям, навертаючи їх до нової віри. Був скинутий зі сходів

Композиція «Жертвоприношення Аарона». Західна стіна, нижній реєстр, північна частина. Фото Миколи Турчина

Храму, побитий камінням і помер мученицькою смертю в 62 році. Трагедію руйнування Єрусалима (70 р.) християни пояснювали загибеллю Якова.

Ці сюжети присвячені зародженню та розвитку інституту священства в Старому та Новому Заповітах. Ааронове священство передавалося за народженням (всі іудейські священники походили від коліна Левитового), і Аарон виступав посередником між людиною і Богом. Єпископське (апостольське)

Композиція «Перший новозавітний Єрусалимський архиерей апостол Яков, що розділяє на трапезі св. агнця». Західна стіна, нижній реєстр, південна частина.

Фото Миколи Турчина

священство передається не за народженням, а через рукопокладення; священник Нового Заповіту діє від імені самого Ісуса. Яків здійснює Євхаристію – головне таїнство, заповіда-

не Ісусом Христом. Реальне ягня, принесене в жертву Аароном, замінюється хлібом і вином – жертва стає символічною.

Мойсей – єдиний, хто бачив Всевишнього, єдиний, кому Бог назвав своє ім'я: Яхве (в Торі позначалося тетраграма-тоном). Християни читали Яхве як Єгова. Варто звернути увагу, що в проєкті 1814 р. о. Іоанн Єленев запропонував написати саме Єгова. Ім'я Боже можна прочитати як Яхве або Єгова. В івриті для позначення голосних використовуються спеціальні знаки: нікудот («нікуд» – однина). Це дозволяє точно прочитати Ім'я в Спаському соборі: Єгова. Така вимова була загально визнаною в європейській (і розенкрейцерівській) традиції.

Ім'я Боже ніколи не писалося в православних храмах. У західній християнській традиції з XVII століття Ім'я зазвичай вписували всередину трикутника в оточенні променів (полум'яна дельта) і розміщували як декор іконописних рам, орнаментів, ілюстрацій, вітражів, замінюючи тим самим антропоморфне зображення Бога.

Мені здається, що, з точки зору ініціаторів проєкту, використання сакрального імені прирівнює цей храм до особливо священних об'єктів, на які виливається Божа благодать.

Зазначимо, що в Чернігові були парафіяни, які вмiли читати івритом. Тому що за розпорядженням єпископа Віктора Садковського (1741–1803) в місцевій семінарії з 1796 р. ввели навчання цієї мови. У бібліотеці семінарії зберігалося кілька примірників Біблії на івриті.⁶⁸ Вивчали давньоєврейську і в Києво-Могилянській академії, де колись навчався майбутній єпископ.

---

⁶⁸ Травкіна О. Бібліотека Чернігівських Атен за архівними джерелами // Сіверянський архів: Науковий щорічник. Випуск 1. 2007. С. 87–90.

Іоанн Єленєв запропонував написати сакральне Ім'я «золотими єврейськими літерами». Лише одне з імен Бога є священним (сакральним), і вимовляти його заборонялося. Лише первосвященник єдиний раз на рік у день Йом-Кіпур мав право вимовити його вголос у святилищі Храму. У Торі це Ім'я пишеться чотирма літерами і при читанні вимовляється юдеями як Адонай (мій Господь). Не в кожному молитовнику дозволяється писати це Ім'я. Наприклад, Маймонід (1113 –1204), даючи роз'яснення, жодного разу не написав ім'я повністю, позначаючи його окремими літерами: «йуд», «гей», «вав», «гей».

«Это единственное Имя, которое не выводится из глагола и обозначает не действие, а саму суть. Это «ясное имя ... имя, относящееся исключительно к Нему, да произнесётся Он. ... Даёт ясное указание на сущность Его. ... Что же касается остальных, таких как Судья, Праведный, Жалостливый, Милостивый, Элохим (Бог), то их общность и производность очевидны», – пояснював Маймонід.⁶⁹

Стародавні мудреці навчали читанню Імені тільки гідних учнів і тільки раз на сім років. А також пояснювали його значення, оскільки в цьому Імені закладена глибока Боже-ственна таємниця.

При перекладі Старого Заповіту та Псалтиря членами Біблійного товариства (видані у 1822 році) тетраграматон передавали як Єгова: Єгова Воїнств (Саваоф). Саме Саваоф зображений в півколі центрального купола в оточенні ангелів: Саваоф-Цеваот: Бог воїнств (ангельських). Німб над його головою виконаний у вигляді «палаючої дельти» (проект 1821 року). Це для масонів. А в християнській традиції саме

⁶⁹ Моше бен Маймон (Маймонид). Путеводитель растерянных. Иерусалим–Москва. 2010. С. 319–320.

Богові-Творцю належав трикутний німб, який символізував Святу Трійцю (круглі німби зображували над головами святих).

«На том языке, на котором писал Моисей Библию, Бог называется разными именами по действиям, которые Он в натуре производит. Сих имён считается 72. Самых же главнейших 7, как-то: Элогим, Себаот, Иеговаг, Адонай и пр.», – пояснював слухачам професор Шварц.⁷⁰

Популярний серед розенкрейцерів теософ, містик, пророк Якоб Бьоме (1575–1624) тлумачив: «Це ім'я є нічим іншим, як виразом Трійчастої діяльності Святої Трійці в єдності Бога».⁷¹ Звернемо увагу, що під куполом Єленев запропонував розмістити водночас і Саваофа, і Трійцю, і шість днів творіння.

В інструкції *«Теоретического градуса соломонových наук»* був розділ, присвячений іменам Бога, пошуку «втраченого слова»: *«Соломон и древние каббалисты в начале представляли себе божество, вечное и не изследимое точное ... и говорили: на сие точно должно взирать, яко на высочайшее существо, и сия точка в создании открылась в первом движении, потребном для сего божественного действия. И сие движение представляли они так ... сие есть то же, что Adonai или вечный всемогущий. Через низвержение гордого ангела изображается второе действие более тако «V». И ясно видно, что родилось имя Elohim, которое значит сущий. И через сие уже многие божественные лица представляются, под коими всемогущество и правосудие разумеется. После познания Атмана и обещания мессии восхотел бог через третью черту... для чего отцы наши во всецелости бога так: (пирамида) представляли именем Sepovah или веч-*

---

⁷⁰ Шварц И. Г. Лекции о трех познаниях: любопытном, приятном и полезном. Сост. А. Д. Тюриков. Донецк: «Вебер», 2008 г. С. 8.

⁷¹ Бёме Я. Ключ. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.martinist.ru/library.php>. С. 8.

*но милосердный, свое триединство объявить и открыть, то есть что он Adonai, Elohim, Sepovah всемогущ, правосуден и милосерден есть начало, середина и конец».*⁷²

Мойсею відкрив Бог своє Ім'я в той момент, коли з'явився в палахкотливому кущі (Вихід 3:13-15). Саме тому, ймовірно, тетраграматон нанесений над головою пророка у височині й становить єдину композицію з картиною «Отримання заповідей Мойсеєм на горі Синай». *«На западном /своде/, что между хорами и арочными столбами, отверстие небо, облаками вокруг осенённое, и на отверстии оном в круговидном сиянии, множество ангел окружённом, написанное златыми еврейскими буквами: Еговаг; а в окружности прописать красными буквами: буди имя Господне благословенно отныне и до века».*⁷³

Подібне зображення могло бути відоме, наприклад, з Біблії Піскатора (XVII ст.), видання, добре знайомого богословам і художникам в Україні. У цій книжці пропонувалося замінювати зображення Господа на тетраграматон (грец. «слово з чотирьох літер»), оточений сяйвом.

Саме о. Єленев запропонував (згідно з проектом 1821 року) розмістити образ Саваофа у центральному куполі, зобразивши на площинах між вікнами шість днів Творіння, а у вітрилах – не євангелістів, як зазвичай, а пори року, «відповідно до того, як у київських місяцесловах». Езотерики розглядали пори року як символи народження, зростання, смерті та відродження (циклічності буття).

⁷² Кондаков Ю. Е. Орден золотого и розового креста в России. Теоретический градус соломонových наук. Санкт-Петербург: издательство «Астерион», 2012. С. 173.

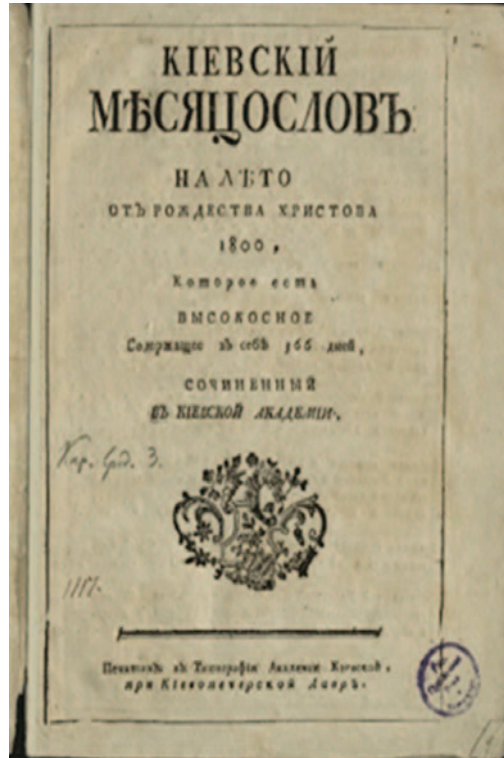
⁷³ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кафедральный собор Преображения Господня. Кн. 5, Чернигов, Земская типография, 1874. С. 12-13.

Вид на хори з центрального нефа. На склепінні – на тлі неба в оточенні херувимів напис «Єгова», трохи ширшим колом напис російською «Буди имя Господне благословенно отныне и до века». Фото Миколи Турчина

Можливо, о. Іоанн Єленєв спирався саме на такий місяцєслов (святці): православний ілюстрований календар із зазначенням днів пам'яті святих і річного кола церковних свят.

Слід зазначити, що антропоморфне зображення Бога-Отця було заборонено в православних храмах указом Московського Собору 1667 р. Проте в Україні ця заборона зазвичай ігнорувалася, зберігаючи вірність традиціям барокової іконографії.

Спробуємо побачити собор очима освіченого масона початку ХІХ століття. Сама структура православного храму якнайкраще відповідала масонській ідеї про подорож із Заходу на Схід у пошуках Майстра, від якого отримують настанови або Світло. Так розташував свою Скинїю Мойсей, так був зорієнтований Храм Соломона і всі наступні християнські культові споруди.⁷⁴

Масонський храм мав нагадувати залу ложі. Пропо-

⁷⁴ Маших Л. А., Асадова Н. З. Тайны Петербурга. АСТ. 2014. С. 38.

*Композиція «Саваоф». Купол центральної бані.
Фото Миколи Турчина*

рції Спасо-Преображенського собору майже відповідали пропорціям ложі: в основі прямокутник, довжина якого більша за ширину (довжина 33,2 м, ширина 22,1 м, висота 29 м від сучасного рівня підлоги, 30 м – від первісного). Спочатку він зводився як базиліка, а добудовувався як хрестово-купольний храм, що й створило його незвичайний інтер'єр.

Тричастинність, зумовлена хрестово-купольною системою, паралелепіпед центрального нефа та коло над го-

ловою, утворене куполом, – усе це близько як до символу тричастинності християнської ідеології, так і до масонської концепції храмового простору.

Саме таку ідею запропонував архітектор О. Л. Вітберг імператору Олександрю I, створюючи – так і не побудований ним – Храм Христа Спасителя (проект 1817 р.) на честь перемоги над Наполеоном. Вітберг запропонував позначити християнську і масонську символіку в тричастинному храмі, де перша частина – лінія, друга – хрест, третя – коло. Лінія – це нескінченність часу та шлях людини; хрест – символ випробувань, страждань Ісуса; коло – досконалість, Всесвіт, вічність.

Для християнина тричастинність – втілення Святої Трійці. Для масона – минуле, теперішнє та майбутнє життя; а також ієрархія трьох душ у Каббалі. Розенкрейцери розглядали три одкровення, дані Богом людству: перше – через Адама, друге – через Мойсея, третє – через Ісуса.⁷⁵

Нижня частина Храму Христа Спасителя передбачалася у формі паралелепіпеда (у Спаському соборі це базилікальний об'єм), і на стінах планувалося вибити імена всіх загиблих під час війни з Наполеоном: від рядових до офіцерів, від кріпаків до дворян. Ідея рівності є суто масонською, і Олександр I її схвалив.

Друга частина – хрест: життя душі, втілення Ісуса.

І третя частина – коло: символ Божества, єднання духу з Богом – це в масонстві. А в християнстві – Воскресіння та Вознесіння Христа.

Так трактував символіку проекту Вітберга доктор теології Л. О. Мацих.

---

⁷⁵ Шварц И. Г. Лекции о трех познаниях: любопытном, приятном и полезном. Сост. А. Д. Тюриков. Донецк. «Вебер», 2008. С. 18.

Конструкція Спасо-Преображенського собору цілком відповідала такому задуму.

Храм Христа Спасителя мав прославити переможців Наполеона, проте ідея вшанування подвигу у війні 1812 р. була запропонована о. Іоаном Єленєвим раніше за Вітберга. М. І. Кутузов («Зеленіючий лавр», масон 7 ступеня шведської системи), схваливши це, розпорядився виставити в Спасо-Преображенському соборі прапори Чернігівських полків (у 1914 році вони були вивезені на фронт, де й і загинули). У північно-західній частині притвору пропонувалося зобразити розорення Москви Наполеоном і втечу його армії. Проте цей сюжет, як і багато інших, виключили з остаточного плану.

Традиційно вітварна апсида прикрашалася зображеннями Божої Матері, Євхаристії, постатями святителів і вчителів Церкви. Можливі були також сюжети Різдва, композиції з Нового Заповіту та життя св. Іоанна Предтечі.

Натомість у Спасо-Преображенському соборі передбачалося *«из четырёх горних сводов изобразить на восточном, что над иконостасом, восходящее солнце на чистый свод небесный, и от его образом креста написать большими золотыми буквами в протяжную линию: от восток солнца до запад, а в поперёк: хвально имя Господне»*.⁷⁶

Цей акцент на Сонці та «золотих буквах» над іконостасом перетворює східну частину собору на грандіозний солярний символ, що абсолютно нетипово для традиційного православного канону, проте ідеально вписується в «релігію Світла» розенкрейцерів. Масони, спираючись на Каббалу, розвивали ідею співпраці з Головним Архітектором

---

⁷⁶ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кафедральный собор Преображения Господня. Кн. 5, Чернигов, Земская типография, 1874. С. 13.

щодо вдосконалення світу. Вони запозичили каббалістичну концепцію Божественного світла, що пронизує Всесвіт, виокремлювали три світи, створені Богом, три види пізнання, доступні людині. Михаїл роз'яснював у проповідях, як Бог «витягнув» розлитий по всьому світу стихійний вогонь і розподілив його між світилами. Усе світло має божественне походження, подібно до того, як світло Місяця є лише віддзеркаленням Сонця.

Зображення сонця нагадувало масону, що Бог не лише на хресті: Бог насамперед, це енергія, що живить світ. Уособленням цієї животворної сили могло бути саме сонце, що дає життя на землі. У масонській символіці Сонце також позначає відкритий на 60 градусів циркуль, Іоанна Хрестителя, вогонь, дух, волю, серце, красу.

«5) и 6) На южном и северном сводах изобразить, на первом два полушария небесного круга с астрономическими на углах инструментами, а на втором два полушария земного круга с географическими на углах инструментами. – На обеих стенах – южной и северной, заняв местоположение сверху по карниз, изобразить на них по три картины, и именно:

7) на южной, начиная от иконостаса, на простенке под боковым куполом, представит огне дымящуюся бездну, и в самом куполе отторжение ангелов в пропасть оную низвергаемых,

8) на среднем полукружии изобразить жизнь и падение первозданных в раю, с открытием между занимающими место сие шестью окнами приличных саду сему проспектов, чащ, источника, в четыре реки разделяющегося а разнovidных по местам животных,

9) под вторым боковым куполом занять два простенка, составляющие здесь угол, изображением всемирного пото-

на, самий купол отверстием хлябей небесных из темных и молниеносных облаков,

10) на северной стене, начиная от запада, занять также весь угол, под боковым же куполом, изображением рождения Христова, а самый купол праволучным светом, озаряющим свыше рожденного новоявленною звездою и множеством ангел, поющих: слава в вышних Богу». ⁷⁷

Зображення занепалих ангелів, рай та вигнання з нього, всесвітнього потопу, Різдва Христового – головні віхи історії від створення світу до відродження і переходу до Царства Божого.

Ці сюжети – пряма ілюстрація до лекцій І. Г. Шварца: він роз'яснював, що основи Писання містяться в перших трьох розділах книжки Буття (від створення світу до вигнання з раю). Зло в його трактуванні походило від занепалих ангелів. Адам згрішив, проте покавсяся і отримав сили та засоби для «піднесення». Однак його нащадки ставали дедалі гіршими, і потоп став для них покаранням. Пізніше Мойсей отримав одкровення та письмовий закон (десять заповідей). Третє ж одкровення прийшло через Христа. ⁷⁸ Митрополит Михаїл роз'яснював, що Бог обіцяв Адаму прощення, людина повірила, стала чекати, наближаючись до Бога через віру. В нагороду Адам отримав від Бога право «просити, а також дари: поради, розуму, премудрості, благочестя, страху». Через віру в Месію Адам удостоївся деяких променів Божественного світла «здобувши деяке відновлення». Подіб-

---

⁷⁷ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кафедральный собор Преображения Господня. Кн. 5, Чернигов, Земская типография, 1874. С. 13.

⁷⁸ Шварц И. Г. Лекции о трёх познаниях: любопытном, приятном и полезном. Сост. А. Д. Тюриков. Донецк: «Вебер», 2008. С. 20.

ні формулювання майже дослівно повторювали лекції І. Г. Шварца і відсилали до вчення про реінтеграцію Мартінеса Паскуаліса.⁷⁹ Сенс духовної роботи (духовної алхімії), на думку розенкрейцерів, полягав у руйнуванні старого Адама (гріховної людини) і створенні «нового», духовного, що веде до здобуття Царства Божого і тим самим збігається з цілями християнства.

Зображення небесного і земного кіл з астрономічними та географічними інструментами – масонська ідея. Які саме інструменти передбачалося зобразити, не сказано. Можна припустити, що атрибутами Геометрії («вимірювання землі» в перекладі з грецької) мали стати земна куля – глобус (дві півкулі земного кола), циркуль як вимірювальний прилад, кутник та лінійка. Глобус також був одним з атрибутів в обряді прийняття в ложу «Теоретичного градуса». В інструкції «*Теоретичний градус соломонових наук*» давався опис оздоблення ложі: *«Шар земной есть истинная (ложга), которую Брр. исследывают до самого центра прилежанием и трудом своим, и испытывают три его царства натуры»*.⁸⁰

Астрономія – важлива наука як для мореплавства, так і для складання карт, входила до списку предметів, що вивчалися розенкрейцерами. Подібно до геометрії, вона також вимагала використання циркуля. Зображення могло бути доповнено лінійкою Птолемея, «посохом Якова» (давній прилад для вимірювання кутів; хрестоподібний інструмент,

---

⁷⁹ Кондаков Ю. Е. Митрополит Михаил (Десницкий) и Орден золотозерного креста // Историческая память: Люди и эпохи: Тезисы научной конференции. М., 2010. С. 254.

⁸⁰ Кондаков Ю. Е. «Орден золотого и розового креста в России. Теоретический градус Соломоновых наук». Санкт-Петербург: издательство «Астерион», 2012. С. 157.

що дуже влучно вписується в християнську декорацію храму), квадрантом, сонячним годинником, армілярною сферою (астрономічний прилад, що символізує Всесвіт). Також астрономія, як і астрологія – це сфера Уранії («небесної»), атрибути якої – глобус і компас. Адміралтейство в Санкт-Петербурзі серед інших прикрашала статуя Уранії. Масони дуже цінували цю музу. Один з теоретиків містицизму І. А. Поздеев розмірковував про наявність Уранії-Пандемос (загальнодоступної) і Уранії-Афродіти – піднесеної. У містиків була Уранія-філософія, Уранія-містика. Для масонів вона стала символом винятковості й піднесеності помислів.

Отже, у соборі мали з'явитися головні масонські символи: циркуль і косинець (кутник), – алегорія пізнання світу. Косинець символізував обмеженість людського розуму (спробуй розсунути його – і він зламається), тоді як циркуль, що окреслює коло, втілював Божественну премудрість.

Перша опублікована збірка проповідей Михаїла називалася *«Плач человека христианина над духовным пленением Израиля, над разорением внутреннего Иерусалима, над опустошением живого храма божия»* (п'ять бесід, 1789 рік), які він виголошував у храмі Іоанна Воїна. У першій бесіді він описував гріхопадіння Адама, його розрив із Всевишнім, наслідком якого стала втрата безпосередньої участі людини в Божественному світлі та премудрості, що узгоджується з патристичним тлумаченням втрати первісної благодаті. Характеризуючи людину (Адама), Михаїл зазначав, що той складається з двох істот – тілесної і духовної – *«вмещает в себя все тайны видимого и не видимого мира, вместилище сущностей телесных стихий огня, воды, воздуха, земли и духовно существует подобно небесным духам»*.⁸¹

---

⁸¹ Михаил (Десницкий). Изображение ветхого, внешнего, плотского и нового, внутреннего, духовного человека. СПб., 1798. Т. 1. С. 16.

У цій проповіді Михаїл пропонував шукати в Біблії приховані настанови для повсякденного життя. Це є вплив лекцій І. Г. Шварца: людина повинна досліджувати саму себе і *«через це пізнавати видиму природу»*. Із пізнання природи науками можливо здобути все *«корисне про себе»*. *«Через себя самого и природы познание должен человек познавать Бога»*, – таким був містично-богословський висновок, що виходив за межі буквальної біблійної екзегези, проте спирався на традицію алегоричного тлумачення творіння як свідчення про Бога.

Задля того щоб парафіяни могли читати Святе Письмо зрозумілою для них мовою (а не лише церковнослов'янською), масони підтримали створення Біблійного товариства. Про це йтиметься нижче.

Проповіді Михаїла були однаково зрозумілими і звичайним вірянам, і втаємничим братам, які вбачали в них додаткові герметичні смисли.

У другому томі збірки *«Труды, пища и покой»* постійно загадується *«Божественная премудрость»*, що згодом повторюється в проповідях. Якщо гріхопадіння Адама, на думку Михаїла, спричинило розрив із нею, то місія Ісуса Христа щодо людини полягала в *«соединении духовным союзом с Небесной премудростью»*. В іншому місці Михаїл називав Божественну премудрість *«первобытной духовной невестой»* людини.

«Небесную деву премудрость», послану Богом Адамові, ми зустрічаємо у творах Й. Г. Гіхтеля (1638–1710), популярного серед російських розенкрейцерів. Йі Гіхтель називав і *«Небесной Софией»*, а відхід душі Адама від цієї софійної повноти тлумачив як містичний образ гріхопадіння. Ця інтерпретація ґрунтується на алегоричному прочитанні

книжки Буття. «Премудрость Божью» в різних контекстах неодноразово згадували й в «Инструкции Теоретическому градусу» розенкрейцерів.⁸²

Масонськими за своїм духом були й міркування Михаїла про те, що після потопу мудрість збереглася в Єгипті, а згодом жреці передали її грецьким філософам; звідки самі жреці черпали це знання – невідомо (від патріархів єврейського народу чи від темних сил). Розв'язання питання про джерело Михаїл залишав на розсуд слухачів.

«11) На переднем полукружии изобразить страдание, смерть и воскресение Христово.

12) На простенке, под боковым куполом, изобразить вознесение Христово, чем и самый займётся купол.

*21) На трёх имеющихся здесь арочных впадинах изобразить символически на северной – веру, на средней – надежду, на южной – любовь. А на средней выпуклости иконостасной обшелевки – премудрость».*⁸³

Якими саме мали бути ці символи, залишається лише здогадуватися. Наприклад, символами Віри були хрест, відкрита книжка (Біблія), сонце; Надію уявляли як якір, зірку, виноградну лозу; Любов – як квіти, серце, руки, з'єднані в потиску. Премудрість масони зображали як відкрите око, іноді вписане в трикутник.

У проєкті 1821 р. о. Єленєв запропонував у заглибленнях апсид «изобразить в горе в облачных окружностях по еди-

⁸² Кондаков Ю. Е. Загадка митрополита Михаила (М. М. Десницкого) // Сб. Вестник Екатеринбургской духовной семинарии, 2016. Вып. 3 (15). С. 6.

⁸³ Труды Черниговской ученой архивной комиссии. /Черниговская ученая архивная комиссия; под ред. Модзалевского/. Чернигов, 1898–1915. [Вып. 4]: 1900–1902 год. / под ред. П. М. Добровольского. 1902. С. 66.

*ному злато-сиятельному треугольнику; а внутри них, в северном: открытый глаз, с отступною подписью: всё видит, в среднем: ухо, с подписью: всё слышит, в южном же руку, с подписью: всё деет».*⁸⁴

Вухо – символ слухняності (Псалом 40: «відкрив мені вуха мої»), а також: «вухо, що слухає, і око, що бачить, обидва створив Господь» (Приповісті Соломона 20:12). Рука – «десниця Божа», яка наділяє силою і вказує на призначення.

Таке поєднання «Всевидячого Ока», «Всеслухаючого Вуха» та «Вседіючої Руки» унікальне для православного контексту і прямо відсилає до герметичної емблематики. Об'єднання цих трьох органів чуття в однакових геометричних формах – трикутниках (золотими трикутниками прикрашали масонські ложі) – перетворює їх на філософські категорії: Всезнання, Всеприсутність і Всемогутність.

Це дійстична категорія Бога як «Великого Архітектора», який спостерігає, чує та керує світом, не втручаючись безпосередньо в життя людей. Подібні символи були дуже популярні у європейських збірках емблем. Проект 1821 року співпадає з часом діяльності Біблійного товариства. Це був короткий період «містичного лібералізму», коли кордони церковної догматики та масонської філософії стали надзвичайно розмитими, і архієреї відважувалися на радикальні символічні рішення, сприймаючи їх як «просвітлене християнство».

У розенкрейцерів (зокрема в навчанні про «внутрішню

---

⁸⁴ Труды Черниговской ученой архивной комиссии. /Черниговская ученая архивная комиссия; под ред. Модзалевского/. Чернигов, 1898–1915. [Вып. 4]: 1900–1902 год. / под ред. П. М. Добровольского. 1902. С. 66.

людину») велике значення надавалося духовним органам чуття. Щоб почути Бога, потрібно мати «внутрішнє вухо», щоб побачити Світло – «внутрішнє око».

Розміщення таких символів в апсидах (найсвятішому місці храму) буквально створювало простір для медитації та духовного вдосконалення, про що писав І. Г. Шварц. Така програма фактично перетворювала вівтар на «Храм Премудрості» (Софії), де Бог постає як Чистий Розум і Дія, що повністю відповідало розенкрейцерському ідеалу «Розумного служіння».

Звернімо увагу на логіку поєднання зображень Мойсея – Аарона на західній стіні та Ісуса Христа на східній (включно з іконостасом): це яскраво підкреслює розвиток інституту священства, переходу від старозавітного посередництва до новозавітного. У розенкрейцерській традиції поздовжня лінія (у цьому випадку від західної стіни до східної) сприймалася як вісь духовної історії. Вона осмислювалась як шлях посвяти масона та рух від темряви до світла (від Старого до Нового Заповіту).

Як і раніше, розписи південної та північної стін являли собою парні сюжети двох Заповітів.

На північній стіні о. Єленєв запропонував зобразити видіння святих пророків Ісаї, Єремії, Михея, Захарії. Усі ці сюжети об'єднані темою загибелі Єрусалима, руйнування та відродження Храму. Також кожен із них фокусується на етичному оновленні та архітектоніці майбутнього ідеального світу.

Ці картини можна побачити й сьогодні.

Ісає зображений у момент, коли серафим торкнувся його вуст палаючим вугіллям, і Бог покликав його до служіння. Ісає описав видіння Нового Єрусалима – символу прийдеш-

нього Царства Божого. Він пророкував майбутнє суспільство: «І народ не підніме меча проти народу, і не будуть вони більше знати війн». Він також провіщав, що язичники увірують в єдиного Бога⁸⁵ і передбачив появу Месії.

Композиція «Видіння пророка Михея».

Північна стіна, нижній реєстр. Фото Миколи Турчина

Михей, сучасник Ісаї, став одним із перших пророків, хто радикально зосередив пророче послання на етичному вимірі Закону. Ця лінія згодом набула класичного формулювання

⁸⁵ Ісайя 2:4

у рабинській традиції, зокрема у вислові раби Аківі: «Люби ближнього свого, як самого себе». Михей пророкував час, коли всі народи зберуться в Єрусалимі й настане епоха миру та закону. У його пророцтвах є згадка про майбутнього царя з Віфлеєма (християни вбачають у цьому пророцтво про Ісуса): «...Бо з Сіону вийде закон і слово Господнє з Єрусалима... і

Композиція «Видіння пророка Захарії». Північна стіна, нижній регістр. Фото Миколи Турчина

перекують вони мечі свої на рала і списи свої на серпи; не підніме народ на народ меча, і не будуть більше вчитися воювати...». ⁸⁶ Багато з передбачень Михея також пророкував і Ісає.

⁸⁶ Книжка пророка Михея, розділ 4, вірші 2–3.

Єремія – один з чотирьох великих пророків. Він пророкує загибель язичництва, передбачує навернення всіх народів до єдиного Бога, на чолі майбутнього царства світу стане Єрусалим. Саме тексти Ісаї та Єремії цитуватиме Ісус.

Бачення Захарії: семисвічник і двоє оливкових дерев, – християни тлумачили як праобраз Зоровавеля (будівничого Другого Храму) та Ісуса. Вони обрані Богом і отримують від Святого Духа силу, необхідну для зведення нового Храму. Ідея будівництва нового Храму, що має біблійне коріння у пророчій та християнській екзегезі, в масонському світогляді набула символічного значення духовного відновлення та вдосконалення людини й впорядкування світу.

Проект у 1815 р. отримав схвалення, проте через брак коштів не був реалізований.

У 1818 р. новий митрополит Симеон (Сава) Крилов-Платонов також не знайшов ресурсів на відновлення розпису, і лише за єпископа Лаврентія Бакшеєвського (1820 – 1831) роботи відновилися. Проте єпископ визнав проект надто дорогим і розпорядився скоротити його наполовину.

У лютому 1821 р. Іоанн Єленєв надсилає єпископу Лаврентію оновлений план. Тепер східна стіна прикрашена фактично за масонським каноном оформлення ложі.

У центрі – схід сонця і напис «Від сходу сонця до заходу». На південному нефі східної стіни – День і напис «Твій є день». На північному нефі східної стіни – Ніч із написом «Твоя є ніч».

Повний місяць у містиці масонів уособлював матерію, природу, любов. Зірки були символом премудрості, прихованої від неосвічених очей *«небесною твердинею»*, а також означали страх Божий, сумління, науку. Крім того, сонце, місяць і сам масон становили «три малі світильники»: місяць керує ніччю, сонце – днем, а масон – порядком у своїй ложі. Саме так декорував масонську залу для зібрань у Петербурзі Ф. П. Толстой, розмістивши на стінах нічне небо і схід сонця.

Існують й інші пояснення цих образів. Синоптичні Євангелія свідчать, що в момент смерті Спасителя темрява вкрила землю від шостої до дев'ятої години дня, що тлумачилося як знак космічної жалоби та Суду. За Августином («Про Град Божий») Сонце і Місяць символізували співвідношення двох Заповітів: Старий (Місяць) стає зрозумілим лише у світлі Нового (Сонця). Сонце і Місяць розміщувалися по обидва боки розп'ятого Ісуса (навершя іконостаса).

Імовірно, прагнучи зберегти усталений порядок зображення на царських вратах Василя Великого та Іоанна Златоуста (творців літургійної традиції), Єленєв за планом 1821 р.

запропонував розмістити ці образи в центрі вівтарної апсиди. А над ними – Розп’яття і Воскресіння, а ще вище, в конхі центральної апсиди, – Святу Трійцю.

Сленев запропонував у північній апсиді розмістити також «Жертвоприношення Авраама», а в південній – «Жертвоприношення Іллі»: приклади випробування особистої віри й демонстрації сили істинного Бога над богами хибними.

Тричі представлена в храмі Промениста дельта – радше масонський, ніж суто християнський символ. Вона була зображена як німб над головою Саваофа і двічі повторена в іконостасі. Для масона це знак присутності в цьому світі «Бога-Геометра», небайдужого до людини, такого, що співпрацює з нею. Променисту дельту зображали там, де намагалися залучити Боже благословення на складну справу, що вимагала надзусиль.

Таким чином, добір сцен і їхнє розташування в інтер’єрі собору відображали особисте розуміння Михайлом (Десницьким) масонської метафізики та філософії розенкрейцерів. Синтез історико-біблійних сюжетів і езотеричної символіки створив особливий «метафізичний шар», зрозумілий посвяченим, але цілком прийнятий в межах православного богослов’я.

Давайте звернемо більше уваги на символіку, яку нам залишили попередники, і відкриємо для себе багато цікавого. Для тих, хто розуміється на цих знаках, це послання; для профанів, хто не здатний розпізнати їх сенс, – лише декоративна прикраса.

Іконографія митрополита Михаїла

В. Боровиковський.

*Зменшене повторення портрета архієпископа
Чернігівського Михаїла 1816 року з колекції ГРМ*

У масонському середовищі існувала традиція дарувати одне одному власні портрети. Момент дарування вважався

знаком дружби і символічною запорукою братської вірності. Такі полотна прикрашали зали засідань лож. Найвидатніші портретисти доби – Дмитро Левицький (1735–1822) та Володимир Боровиковський (1757–1825) – належали до розенкрейцерської ложі «Вмираючий сфінкс» і створили цілу галерею образів своїх братів по ордену. Як зазначають дослідники, саме «масонство дало стимул розвиткові однієї зі сфер портретного живопису, а саме – інтимного чоловічого портрета».⁸⁷

Оскільки життя і творчість багатьох митців були тісно пов'язані з Гетьманщиною, варто докладніше зупинитися на постатях В. Л. Боровиковського, І. В. Бугаєвського-Благодарного, композитора Д. С. Бортнянського та поета М. М. Хераскова.

Найвідоміші портрети Михаїла (Десницького) належать пензлю Володимира Боровиковського.

Перший з них, імовірно, написаний у 1803 році, напередодні від'їзду Десницького до Чернігова. Владика зображений у повному єпископському облаченні: у мантії та омофорі, прикрашеному хрестами, у митрі, з панагією та наперсним хрестом. Його погляд молитовно зведений до неба, рука притиснута до грудей у жесті каяття або присяги. Ліворуч на полотні відтворено драматичне видіння: воїн пронизує списом тіло розп'ятого Христа. Страшне видіння мук Спасителя постає перед Михаїлом Десницьким; до Нього звернена молитва. На грудях видні знаки орденів Святого Іоанна Єрусалимського та Святої Анни I ступеня. Цей портрет з деякими змінами пізніше копіювався як самим Боровиковським,

---

⁸⁷ Луняев Е. В. Герметизм в культуре: опыт изучения // Фундаментальные проблемы современной культурологии. Том III: Культурная динамика. СПб: Алетейя, 2008. С. 152.

так й іншими художниками. Портрет зберігається у Третяковській галереї.

Не раніше 1818 року написано другий портрет Десницького, що нині перебуває в колекції Руського музею (Санкт-Петербург). Митрополита зображено у чорному клобуці та чернечій мантиї з панагією на шиї та орденами. Саме цього року Михаїл був призначений на Санкт-Петербурзьку кафедру. Тлом для цього портрета став парковий пейзаж – улюблений мотив художника-сентименталіста В. Л. Боровиковського.

У 1823 році, через два роки після смерті ієрарха, на замовлення княгині Софії Сергіївни Мещерської академік і відомий масон Микола Іванович Уткін виконав гравюру за рисунком П. Ф. Соколова. Наприкінці 1830-х років на основі цієї праці була створена літографія А. О. Мошарського за рисунком О. А. Калашникова з серії «Літографовані портрети членів Російської академії».

Крім того, історик мистецтва Д. О. Ровінський описав ще кілька графічних зображень:

- гравюра 1799 року роботи М. І. Уткіна за оригіналом Дмитра Левицького (виконана за часів, коли Михаїл був священником; підпис завершується словами: *«Дружба изобразила черты лица его»*);⁸⁸
- 1817 р., гравюра Андрія Ухтомського (олівцева манера, з вензелем «АЧ» – Архієпископ Чернігівський; перероблена 1822 року);
- погрудне зображення роботи О. А. Осипова (1774–1856), який був учнем В. Л. Боровиковського.

---

⁸⁸ Галкин А. К. Михаил (Десницкий Матвей Михайлович) // Православная энциклопедия. М. 2017. Т. 45. С. 624-629.

МАСОНСЬКІ КОЛА ТА УКРАЇНСЬКЕ ЗЕМЛЯЦТВО В ХУДОЖНІЙ КУЛЬТУРІ КІНЦЯ ХVІІІ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Володимир Боровиковський народився 4 серпня 1757 року в Миргороді (Гетьманщина) у родині козацького старшини Луки Івановича Боровика (1720–1775). Як і його брати, служив у Миргородському полку (1774–1782), здобувши чин значкового товариша (поручика). Після відставки приєднався до родинної справи – іконопису. Працював у сімейній артілі під керівництвом батька. Ранні ікони майстра зберігаються в Національному художньому музеї України та Державному Руському музеї.

Доленосним стало знайомство з поетом Василем Капністом (1770-ті роки), який також був предводителем дворянства Миргородського повіту. У 1787 році Боровиковський розписував будинок у Кременчуці для прийому Катерини II. Живописні панно настільки вразили імператрицю, що вона запросила майстра до С.-Петербурга. У її колі був М. О. Львов (1751–1803) – художник, архітектор, композитор, масон, родич В. В. Капніста, друг князя О. А. Безбородька. Він став покровителем художника.

Боровиковський переїхав до С.-Петербурга у 1788 році, проте до Академії мистецтв не вступив: йому було понад 30 років. Деякий час він проживав у домі М. Львова, який допомагав друзів отримувати замовлення. На початку 1790-х років митець створив 37 образів для головного собору Борисоглібського монастиря в Торжку, для церкви в маєтку М. О. Львова Арпачево Тверської губернії (1791), для Йо-

сифівського собору в Могильові, збудованих М. О. Львовим. У 1803 році, за родинним переказом, розписував храм-усипальницю свого друга і покровителя.

В. Л. Боровиковський брав уроки живопису у портретиста Дмитра Левицького (1735, Київ — 1822, Санкт-Петербург) та Йоганна Лампі, який прибув до С.-Петербургу 1792 року, а у 1810-му вступив до масонів. Завдяки сприянню Йоганна Лампі у 1795 році Боровиковський отримав звання академіка живопису, а з грудня 1802 року викладав в Академії; здобувши звання радника.

Він швидко став одним із найпопулярніших портретистів Санкт-Петербурга, йому замовляли портрети навіть члени імператорської родини. «Поряд із Боровиковським потьмарилися і навіть ніби зникли інші портретисти 1790-х років».⁸⁹

За рекомендацією президента Академії мистецтв графа Олександра Строганова художника запросили писати ікони для Казанського собору в Санкт-Петербурзі. Він виконав 10 ікон для іконостасу.

З 1802 року був членом ложі «Вмираючий сфінкс» (на чолі ложі — О. Ф. Лабзін; серед братів — Д. Г. Левицький, посвячений за наказом М. І. Новікова одразу в три ступені); у 1819–1824 роках входить до «Духовного союзу», секти Є. Ф. Татаринової (того ж року до «Союзу» вступає і Д. Г. Левицький). На початку 1820-х років написав картину «Явлення Ісуса Христа з Голгофським хрестом молільниці Є. Ф. Татаринів» (зберігається у Третяковській галереї).

В останні роки життя зосередився на релігійному живопису. Приступаючи до написання ікон, слухав молебні в церкві, читав молитви. У 1814–1815 роках створив іконостас

⁸⁹ История русского искусства (под общ. ред. И. Э. Грабаря, В. Н. Лазарева и В. С. Кеменова). Т. 7. М., 1961. С. 143.

для Покровської церкви с. Романівка Чернігівської губернії (нині Брянська область). Збереглися фотографії та опис іконостаса. З 26 ікон уціліло лише п'ять, які нині зберігаються в різних музеях Росії. Писав ікони і для домашньої церкви князя О. М. Голіцина.

Смерть перервала роботу В. Л. Боровиковського над іконостасом для церкви архистратига Михаїла на Смоленському кладовищі, а також над двома місцевими образами для церкви Харківського університету (їх було дописано 1826 року О. Г. Венеціановим).

Помер майстер 6 квітня 1825 року, похований на Смоленському кладовищі. У 1931 році останки разом з надгробком – гранітний саркофаг на лев'ячих лапах – перенесли на кладовище Олександро-Невської лаври.

Після смерті художника його учні О. Г. Венеціанов (1780–1847) та І. В. Бугаєвський (1773–1860) успадкували його живописні полотна.

О. Г. Венеціанов походив із ніжинських греків. Його батько Гаврило Юрійович Венеціанов (1752–1833) переїхав із батьками спочатку до Чернігова, а згодом до Москви (до 1778-х років). У своїх *«Записках»* О. О. Венеціанова писала, що батько народився в Чернігові.

О. Г. Венеціанов прибув до Санкт-Петербурга 22-річним, не маючи художньої освіти, але з бажанням стати художником. Він почав працювати в Канцелярії директора пошт Д. П. Трощинського (1807), який ніколи не відмовляв у допомозі, коли до нього зверталися земляки. Хто саме клопотався за Венеціанова, невідомо. Однак молодому службовцеві дозволили не обтяжувати себе службою, щоб мати можливість відвідувати заняття в Ермітажі. Через Д. П. Трощинського, за сприяння В. Л. Боровиковського, він невдовзі отримав до-

звіл працювати в домі В. П. Кочубея, тодішнього міністра внутрішніх справ.

У 1811 році його зведено в звання академіка Академії мистецтв. Він оформив книжку О. Д. Стога «*Об общественном призрении в России*» (1818), присвячену проблемі «чоловеколюбия», яке входить до числа «першочергових обов'язків» «народоправців і урядів». Венеціанов виконав віньєтку на титулі книжки: алегоричну постать, що символізує «Мудрість», і напис: «До загального блага».

Невдовзі він одним із перших (під № 17) уступив до членів Вільного товариства заснування училищ за методом взаємного навчання, створеного «*Союзом благоденствия*» (1819). Починаючи з 1818 року, він намагався створити власну школу для початківців-живописців з кріпосних селян або людей «простого звання».

У 1819 році вийшов у відставку та оселився у Тверській губернії. У 1824 році відкрив у своєму маєтку Сафонкове (сучасне село Венеціаново Тверської області) першу в країні художню школу для селянських дітей (безкоштовну). Кілька учнів постійно проживали в його домі. Сімох учнів викупив на власні кошти.

Результати його просвітницької діяльності були вражаючими: на академічній виставці 1827 року троє учнів Венеціанова отримали золоті медалі. У 1830 році майстер представив п'ять власних полотен і тридцять дві роботи своїх вихованців. Окрім творчої освіти, О. Г. Венеціанов дбав про соціальний добробут: облаштував у маєтку лікарню та збудував хлібосховище, що рятувало селян у неврожайні роки – ініціатива, що була винятковою рідкістю для того часу. Приїжджаючи зі справами до столиці, зупинявся у І. В. Бугаєвського: в одному з листів 1823 року Венеціанов повідомляв

адресату про місце свого перебування: «*Уведомь меня в Питере, у Кокушкина мосту, в Хозяйственном Департаменте М. В. Д., у И. В. Бугаевского*». ⁹⁰

Постать «старого Венеціанова» згодом із глибокою пошаною згадував Тарас Шевченко у повісті «*Художник*».

Його вважають основоположником російського жанрового живопису.

Саме він написав першу біографію свого вчителя В. Л. Боровиковського та портрет товариша І. В. Бугаєвського (1815).

Постать Івана Бугаєвського-Благодарного є ключовою для збереження спадщини В. Л. Боровиковського. Саме він написав єдиний прижиттєвий портрет учителя (1825, зберігається в Калузькому музеї образотворчих мистецтв), який залишався поруч із майстром до його останніх днів. У заповіті В. Л. Боровиковського названо двох душоприказників, один з них – «титулярний радник Академії Іван Васильович Бугаєвський-Благодарний», до якого після смерті майстра перейшла значна частина картин учителя.

Місце його народження точно невідоме, ймовірно поблизу Кременчука. Біографія через брак документальних підтверджень є заплутаною, однак вона найкраще досліджена за останнє десятиліття Є. Д. Євсєєвою, науковою співробітницею відділу живопису XVIII – першої половини XIX ст. Державної Третяковської галереї. ⁹¹

---

⁹⁰ Евсеева Е. Д. Собрание живописи художника И. А. Бугаевского-Благодарного // Тамбов: Грамота. 2012. № 9 (23): в 2-х ч. Ч. II. С. 67–71.

⁹¹ Евсеева Е. Д. Малые русские портретисты 1790–1820-х гг.: особенности работы живописца по частному заказу // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. 2014. №.1. С. 125–137.

Його прапрадід Василь Аникейович був хорунжим Корсунського полку (1670-ті рр.), а дід Ілля Йосипович проживав на території Воронежської сотні Ніжинського полку. Брат-священник Захарій Бугаєвський-Благодарний служив у Новгороді-Сіверському та Чернігові. Завдяки його клопотанням у 1787 році новгород-сіверське дворянське зібрання внесло запис про дворянство Бугаєвських-Благодарних до Родовідної книги Чернігівської губернії. Проте у 1818 році дворянську грамоту (через недостатність поданих документів) було відкликано.

Згідно з ревізією 1816 року, батько художника, Василь Ілліч, міщанин, проживав у м. Кременчук із дружиною, двома синами та п'ятьма онуками.⁹²

За традицією того часу Іван ще дитиною був приписаний до служби копіїстом у судову розправу (нижчу судову інстанцію) м. Градизька (нині селище в Полтавській області). У 1796 році судові розправи було ліквідовано, і недоросля відправлено у відставку в чині губернського реєстратора. Чим він займався з 1797 по 1807 роки, невідомо.

25 травня 1807 року він перебував на посаді наглядача поштової станції в Слов'янську (Катеринославська губернія); у жовтні був підвищений до чиновника 14-го класу, а в листопаді того ж року – до чиновника Малоросійського поштамту в Чернігові. Тут проживав його дядько, священник Захарій. У лютому 1809 року Бугаєвський став помічником начальника столу, а 31 грудня 1810 року отримав посаду губернського секретаря (12-й клас). З 1813 року він перебуває у Петербурзі, працюючи в Департаменті Міністерства шляхів сполучення. Злет кар'єри неймовірний! Це пов'язують із за-

⁹² Евсеєва Е. Д. К биографии художника И. В. Бугаевского-Благодарного // Третьяковские чтения. 2011. С. 410.

ступництвом Олексія Даниловича Стога (1778, Чернігів — 1837, С.-Петербург). На початку ХІХ ст. він був надвірним радником, а наприкінці служби – сенатором та таємним радником. Олексій Стог приїхав до Чернігова до родини у 1808 році (а можливо, і по справах відомства?) та познайомився з Іваном, який служив у чернігівському відділенні Малоросійського поштамту разом із Михайлом Стогом (експедитором).

Причини такої опіки могли бути як особистими (вони були ровесниками-земляками), так і корпоративними. Можливо, хтось замовив слівце. У Чернігові того часу проживало менше 5 тисяч жителів, і всі добре знали один одного, зокрема службовців поштамту. Не можна також виключати масонські зв'язки, і є чимало непрямих підтверджень цього. До речі, масони часто сприяли кар'єрному зростанню здібних молодих людей, які поділяли прогресивні погляди епохи.

Варто зауважити, що і МВС, і пошта (передана за Олександром І у підпорядкування МВС) на той час очолювалися винятково видатними масонами: кн. О. О. Безбородько (до 1799 р., уродженець Глухова), кн. Олексій Куракін (1807–1810; у 1802–1807 – генерал-губернатор Малоросії), Осип Козодавлев (з 1808 р. очолив поштове відомство; у 1810–1819 рр. – міністр МВС), кн. О. М. Голіцин (1819), В. П. Кочубей (перший міністр МВС 1802–1807; також у 1819–1823).

Особливе значення мала постать керівника Малоросійського поштамту І. А. Мельникова (1772–1850). Він був надзвичайно активним діячем: перебував у ложі *«Елизавета к добродетели»* з 1810 р.; у 1813 р. отримав шостий ступінь і став другим наглядачем, у 1813–1815 рр. виконував обов'язки першого намісного майстра. Крім того, у 1810 р. був членом ложі *«Пеликан»*, у 1814 р. – першим наглядачем у ложі *«Сфинкс»*, членом-засновником шотландської ложі

«Александра золотого льва» та герольдом Капітулу «Феникса» з іменем «Лицар Св. Хреста» (1817–1818). У 1833 році отримав титул таємного радника.

Така концентрація «братів» у поштовому відомстві створювала ідеальні умови для кар'єрного зростання талановитих земляків, до яких належав і Іван Бугаєвський-Благодарний.

Наприклад, сенатор Д. П. Трощинський (1749/54, Глухів –1829), як казав про нього молодий М. В. Гоголь, – «благодійник Малоросії». Йому самому допоміг піднятися на високі посади земляк кн. О. А. Безбородько. Ще за царювання Павла I Д. П. Трощинський став президентом Головного поштового правління, змінивши кн. Безбородька (до 1806 р.). У 1814–1817 рр. був міністром юстиції. Він опікувався В. Л. Боровиковським, О. Г. Веневітіновим, В. В. Капністом, М. В. Гоголем, Я. М. Марковичем і чернігівцем Олексієм Стогом. Покинувши державну службу, він жив у своєму маєтку Кибинці на Полтавщині, де організував культурно-мистецьке товариство (1812–1814 і 1822–1825), яке підтримувало автономістські ідеї. Серед його учасників, крім Д. П. Трощинського, були Василь Гоголь-Яновський, Василь Капніст, князь Михайло Репнін та інші.

Кар'єра Івана Бугаєвського розвивалася у стінах Міністерства поліції, де департамент очолював його незмінний покровитель Олексій Стог. Після реорганізації 1820 року обидва перейшли до Міністерства внутрішніх справ. У 1831 році, коли О. Д. Стог став сенатором, І. В. Бугаєвського призначили начальником архіву Господарського департаменту МВС. На цій посаді він сумлінно прослужив понад 40 років. Був зразковим та успішним чиновником: регулярно отримував премії, ордени за вислугу років і лише один раз за всю

службу брав відпустку. Свою державну кар'єру він завершив у високому чині колезького радника (6-й клас табеля про ранги).

Паралельно з канцелярською службою Іван Васильович вибудував мистецьку кар'єру як портретист, графік-карикурист, іконописець. Він не навчався в Академії мистецтв, але у 1824 році був удостоєний звання академіка за портрет професора історичного живопису О. А. Іванова. Більшість творів художника, на жаль, утрачено. Збереглося кілька портретів відомих масонів: кн. М. І. Кутузова (1813), П. А. Шувалова (бл. 1819–1823), кн. В. П. Кочубея (на замовлення О. Д. Стога, 1837); також портрети Миколи I (1825) і великої княгині Анни Павлівни (1825).

Важливою сторінкою його творчості став портрет митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховитінова). Збереглася лише копія цього портрета, виконана у 1837 році Калашниковим на замовлення Імператорської Російської академії з «оригіналу, що перебував в архієрейському домі в Києві».⁹³ Оригінал загинув під час Другої світової війни (зберігався у Воронежському художньому музеї). Писав ікони для багатьох церков.

Коли О. Д. Стог отримав призначення попечителя Обухівської лікарні, І. В. Бугаєвський-Благодарний брав участь у оздобленні її інтер'єру. У храмі при лікарні були розміщені два його полотна: «Воскресіння Христове», «Богородиця з Немовлям Христом» (копія з Гверчіно), «Розп'яття з предстоящими». Він написав інтер'єр церкви ікони Божої Матері

---

⁹³ Клочкова М. Ю. Митрополит Евгений (Болховитинов) – учёный и просветитель // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. 2017. Вып. 77. С. 91.

«Всіх скорботних Радість» у 1828 році (Державний історичний музей, Москва). Упродовж ряду років створював картини для лікарні.

Священник Обухівської лікарні сповідав художника перед смертю.

У звіті Академії мистецтв за 1858–1859 роки зазначено: «Академік Бугаєвський-Благодарний виконав для себе копії з Рафаеля “Архистратиг Михаїл”, два етюдів з натури і чотири ескізи на сюжети домашніх сцен».⁹⁴

Імовірно, це були останні роботи художника. Він помер 12 квітня 1860 року.

Небагатьом у наш час відомі імена авторів масонського гімну – одного з найвеличніших духовних символів минулого. Уперше ця музика прозвучала публічно у 1798 році під час проголошення Павла I главою Мальтійського ордену. Гімн «Коль славен наш Господь в Сіоні» понад сто років вважався неофіційним гімном Російської імперії, а згодом – російської еміграції. Мелодія настільки вразила короля Фрідріха Вільгельма, що, за згодою Олександра I, цей гімн виконувався у прусській армії аж до 1914 року.

Автором шедевр був Дмитро Степанович Бортнянський (1751, Глухів, Гетьманщина – 1825, Санкт-Петербург), композитор, співак, капельмейстер. Навчався у Глухівській співочій школі та Києво-Могилянській академії, а з 1769 до 1779 року – в Італії. Перший композитор у Російській імперії, чий музичні твори були надруковані. Повне зібрання творів Д. С. Бортнянського (концерти, опери, романси та інше)

---

⁹⁴ Описание публичного собрания Императорской Академии Художеств и отчет Академии за 1858-1859 академический год. С.-Петербург, 1859.

було видано у 10 томах під редакцією П. І. Чайковського у 1882 році.

Під час перебування в Італії Д. С. Бортнянський затова-ришував із земляком-скульптором Іваном Мартосом, який згодом виготовив бюст композитора для придворної співочої капели. Композитор повернувся з Італії на прохання директора імператорських театрів І. П. Єлагіна (творця єлагінської масонської системи) у 1779 році.

Невідомо, чи був сам композитор масоном, однак його оточення безперечно мало масонський характер. Не випадково до нього звернувся М. М. Херасков із проханням написати музику на його пісню для масонських зібрань. Сталося це, ймовірно, у 1794 або 1795 році.

«Навряд чи хто з російських поетів користувався славою настільки гучною за життя і такою безслідно зниклою згодом, як Херасков».⁹⁵

Михайло Матвійович Херасков (1733–1807) народився в Переяславі (Лівобережна Україна), закінчив кадетський корпус, до 1755 року служив в армії. Точно невідомо, коли він уступив до масонської ложі, проте вже у 1773–1774 роках у петербурзькій ложі «*Гарнократ*» отримав ступінь намісного майстра. У 1780 році став одним із засновників таємної Новіковської ложі «*Гармония*», членом Капітулу VIII провінції, одним із перших російських розенкрейцерів. 39 років присвятив розбудові Московського університету.

У 1915 році дослідник І. Розанов опублікував працю, присвячену поетові (*И. Розанов. в кн. Масонство в прошлом и*

---

⁹⁵ Розанов И. М. М. Херасков. // Масонство. Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. Репринтное воспроизведение издания 1914–1915 гг. М. СП «ИКПА», 1991. Т. 1. С. 59.

настоящем. Т. 2. Спб.: Изд. «Задруги» 1915 г.), у якій зазначив, що цей гімн є масонською піснею, яка виконувалася на зібраннях масонських лож.⁹⁶

Перший куплет зазвичай співали під час відкриття ложі, останній – перед закриттям зібрання. Брати бралися за руки, утворюючи братський ланцюг (символ нерозривної єдності), і тричі або тричі по три рази, рухаючись колом, повторювали фінальні рядки.⁹⁷

Виконання гімну було обов'язковим під час прийняття нового брата до шотландського ступеня, що зробило цей твір невід'ємною частиною езотеричної традиції того часу. Популярність гімну серед широких мас була пов'язана з його піднесеною музикою, тоді як для «втаємничених» він залишався зашифрованим маніфестом їхнього вчення. Так твір, написаний для ложі, завдяки піднесеній музиці Д. С. Бортнянського, став неофіційним гімном величезної імперії.

---

⁹⁶ Розанов И. М. М. Херасков. // Массонство. Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. Репринтное воспроизведение издания 1914–1915 гг. М. СП «ИКПА», 1991. Т.1. С. 52.

⁹⁷ Соколовская Т. О. Обрядность вольных каменщиков // Массонство. Под ред. С. П. Мельгунова и Н. П. Сидорова. Репринтное воспроизведение издания 1914–1915 гг. М. СП «ИКПА», 1991. Т.2. С. 123.

Під покровом братства розенкрейцерів

Герої цього розділу – уродженці Гетьманщини (точніше, її частини, території Чернігівської губернії) – об’єднані не лише «десятиліттям Новікова», а й найтяжчими часами, коли українська культура зазнавала законодавчих заборон. Кінець XVIII століття став періодом системного наступу на українську освіту: 1763 рік – заборона викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії; 1780 рік – загадкова пожежа, що знищила її унікальну бібліотеку; 1786 рік – офіційне визнання російської мови єдиною мовою викладання в Академії; 1789 рік – розпорядження про закриття всіх українських шкіл. Символічним актом того часу стало видання за ініціативи Катерини II «Сравнительного словаря всех языков», де українська трактувалася лише як «зіпсований польською мовою діалект російської». Молоді інтелектуали прагнули до метрополії. Кращих учнів Києво-Могилянської академії відправляли закінчувати освіту в Московський університет. Відвідавши 1813 р. Київ, московський митрополит Платон (Льовшин) у Київській Академії *«изъявляли своё обрадование, что узрели ту Академию, которая только учёными людьми прославлялась, и особливо почли себя одолженными возблагодарить, на самом том месте, откуда по большей части были взимаемы учителя в Московскую Академию, и от коих имели счастье некоторое получить просвещение»*.⁹⁸

Майже всі герої цього дослідження (окрім купців Коль-

---

⁹⁸ Путешествие Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Московского и разных орденов кавалера, в Киев и по другим Российским городам в 1804 году. Собственною рукою с замечаниями его писанное. Санкт-Петербург, в Медицинской типографии, 1813. С. 56.

чугунів) навчалися в університеті у період 1779–1789 рр. Їхній світогляд формувався московськими розенкрейцерами під опікою Миколи Івановича Новікова, який, на думку М. Бердяєва, став «головним діячем російського просвітництва XVIII ст.».⁹⁹

«Список масонів XVIII століття слід справедливо починати з Миколи Івановича Новікова, – зазначала Т. Соколовська, – цей діяч на користь Вітчизни та людства виступає збирачем і видавцем російської старовини, пам’яток старої літератури та історії, сатириком і журналістом, невтомним видавцем, громадським діячем; він дбає про виховання та освіту юнацтва; віддає багато часу благодійності, проте не вуличній, показовій, що виникає через миттєве спалахування жалю, а тій планомірній, розумній благодійності, яка прагне запобігти бідності».¹⁰⁰

Саме в цій інтелектуальній атмосфері поєднувалися ідеї Просвітництва, морального вдосконалення, служіння суспільному благу, що стали визначальними для життєвої стратегії та культурної практики героїв цієї глави: від участі в масонських ініціативах до просвітницької та благодійної діяльності.

Ці митці, композитори, поети і чиновники були об’єднані спільним культурним простором на зламі XVIII – першої половини XIX століття. Масонські кола та міцні земляцькі зв’язки створили унікальне середовище, де мистецтво сприймалося як форма моральної відповідальності. Їхні біографії є наочним доказом того, як у межах імперської

⁹⁹ Бердяев Н. А. Русская идея. СПб.: «Азбука-классика», 2008. С.57.

¹⁰⁰ Соколовская Т. О. Русское масонство и его значение в истории общественного движения (XVIII – первая четверть XIX столетия). СПб. 1907. Гл. 10.

культури розвивалася потужна гуманістична традиція, живлена українським корінням, масонською етикою та ідеалом «спільного блага».

Кольчугіни: династія книгарів

Головною метою своєї діяльності Микола Іванович Новіков вважав народне просвітництво. З квітня 1779 по 1793 рік (поки не став об'єктом арешту та ув'язнення) він збільшив кількість книжкових магазинів у Москві з двох до двадцяти, а їхній товарообіг – з 10 тисяч рублів до 200 тисяч. Видавав «у небувалій до того часу кількості книжки навчальні та наукові».¹⁰¹ Організував при своєму книжковому магазині першу в Москві бібліотеку. Налагодив зв'язки з купцями кількох міст, продаючи книжки своїх друкарень у Санкт-Петербурзі, Вологді, Полтаві, Глухові та ін. У Глухові, починаючи з 1779 р., торгував у своїй книгарні Ф. О. Туманський (йому надсилали по 25 примірників кожного академічного видання з Академії наук, а також книжки з друкарні М. І. Новікова); здійснював у Глухові закупи також хтось із Кольчугінів (за припущенням П. Симоні); у Полтаві книжки на комісію передавали Петру Федоровичу Паскевичу.

Брати Кольчугіни, вихідці зі старообрядницької родини міста Стародуба протягом кількох років були комісіонерами Новікова. Батько працював ковалем, братів привабила торгівля. На початку 1770-х вони поїхали до Москви.

---

¹⁰¹ Симоні П. К. Материали к истории русской книжной торговли. Вып. 1. Н. И. Новиков и книгопродавцы Кольчугины. XVIII–XIX ст. С.-Петербург. Изд. Редакции журнала Книжная биржа, 1906. С. 14.

Федір Осипович Туманський (1757, Глухів – 1810) — видатний український письменник, бібліофіл, перекладач та громадський діяч епохи Просвітництва.

Протягом 1773–1778 років навчався у Кенігсберзькому університеті, де мав унікальну можливість слухати лекції видатного філософа Іммануїла Канта. Цей досвід заклав фундамент його глибокої ерудиції та наукового підходу до праці.

З 1780 року в Петербурзі обіймав посаду директора банку, поєднуючи державну службу з активною видавничою діяльністю, зокрема в історичних журналах. За свої наукові здобутки був обраний членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької Академії наук.

У 1801 році, прагнучи завершити свої дослідження, він повернувся до рідного Глухова і розпочав масштабну роботу зі збору архівних матеріалів та джерел для написання фундаментальної праці з історії України.

Він розробив амбітний план відкриття у Глухові філії Академії наук. Хоча проєкт не отримав повної підтримки в Петербурзі, йому вдалося реалізувати його частину: у 1779 році він відкрив академічну книжкову крамницю.

Про Семена Кольчугіна відомо небагато. «Головним осередком книжкової торгівлі Новікова стали лавки Семена Никифоровича Кольчугіна» та ще восьми московських купців. С. Кольчугін мав дві власні крамниці: у Москві та Петербурзі, де торгував (був *«сидельцем»*, як тоді казали) В. С. Сопіков (1765–1818), відомий пізніше бібліограф і співробітник Імператорської бібліотеки в Петербурзі.¹⁰² Лише за 1789 рік С. Н. Кольчугін отримав від М. І. Новікова на продаж 80 ти-

¹⁰² Симони П. К. Материалы к истории русской книжной торговли. Вып.1. Н. И. Новиков и книгопродавцы Кольчугины. XVIII–XIX ст. С.-Петербург. Изд. Редакции журнала Книжная биржа, 1906. С. 20.

сяч примірників книжок. Більше інформації про Семена Никифоровича немає.

Його брат Микита Никифорович (1753–1827) став засновником династії книгарів. П. К. Симоні називає його «чернігівським селянином», який змалку займався в Москві торговельними справами.¹⁰³ Історія родини відома завдяки спогадам його правнуків – В. Г. Йолчиної та Н. В. Турова. Спершу М. Н. Кольчугін продавав у Москві москательні товари (фарби, оліфа, клей тощо). Зібравши кошти, вступив до 3-ї, а згодом і до 2-ї купецької гільдії. Купці 3-ї гільдії (з капіталом від 1 до 5 тисяч рублів) мали право вести роздрібну торгівлю, а 2-ї гільдії (з капіталом від 5 до 10 тисяч рублів) стати власником фабрики або заводу, а також згідно з указом 1785 р. звільнялися від рекрутської повинності та тілесних покарань.

Після переїзду М. І. Новікова до Москви (квітень 1779) М. Н. Кольчугін став його головним комісіонером. У 1784 р. він придбав будинок на Нікольській біля Нікольських воріт, де відкрив три книжкові лавки. Брав на комісію великі партії книжок з Санкт-Петербурзької Академії наук. У 1785 р. Микита Кольчугін уклав з М. І. Новіковим договір, за яким зобов'язався брати по 50 примірників нових книжок з друкарень М. І. Новікова та будь-яку кількість старих зі знижкою 20–30 %. До 1790 р. М. Н. Кольчугін у кожній зі своїх лавок продавав товарів на понад 25 тисяч рублів на рік: щороку отримував з друкарень Новікова понад 1400 примірників книжок і кілька сотень із Петербурзької Академії наук. Серед восьми купців, які робили найбільші замовлення в Академії наук, М. Н. Кольчугін займав 4-те місце.

---

¹⁰³ Симоні П. К. Материалы к истории русской книжной торговли. Вып.1. Н. И. Новиков и книгопродавцы Кольчугины. XVIII–XIX ст. С.-Петербург. Изд. Редакции журнала Книжная биржа, 1906. С. 29.

Найкраще продавалася «Азбука», далі за продажами йшли «Домашній лечебник», «Генеральный регламент» – про реформи Петра I, що діяли до 1832 р., та «Приключения Робинзона Крузо». Особливі покупці отримували видання, надруковані у таємній масонській друкарні.

Одружився з купецькою дочкою Іриною Полікарпівною, отримавши в придане «мідно-розковочний плющильний завод» у Серпухівському повіті Московської губернії. У подружжя народилися троє дітей: Григорій (1780), Анна (1783), Петро (1790).

27 червня 1787 р. вийшов указ, який забороняв світським друкарням видавати книжки, «що стосуються святості». Указ був спрямований проти старообрядців і масонів. У серпні 1787 р. почалося вилучення «дивних книжок». На два місяці книжкова торгівля Москви була паралізована. Вилучили понад 300 найменувань. Митрополит Гавриїл, новий цензор, протягом року аналізував тексти й наклав вето лише на 14 назв. Товар повернули купцям у жовтні 1788 р.

Того ж року Московському університету заборонили продовжувати договір на оренду друкарні та книжкової лавки з М. І. Новіковим. За законом М. І. Новіков також позбувся права тримати магазин. Він знайшов вихід: запросив прикажчиками І. І. Переплютчикова та М. Н. Кольчугіна. У 1789 р. компаньйони видали «*Роспись Российским книгам, продающимся в университетской книжной лавке у московских купцов Кольчугина и Переpletчикова, в доме под №144, состоящем у нового каменного Никольского мосту, Москва, 1789 г.*». Цей каталог значно перевищував за обсягом тогочасні каталоги-журнали і містив чимало нових бібліографічних прийомів (наприклад, анотації)¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Заболотских Б. Книжные раритеты. Собиратели и хранители. М.: Класика, 1999. С. 365.

По суті, вони стали керівниками також і Типографічної компанії, яка на той час була найбільшою в Москві. Підприємство мало 19 друкарських верстатів, 5 видів російських шрифтів та 6 латинських, а також німецький, грецький, англійський, єврейський набори. Компанія працювала підпільно з листопада 1791 р., коли було офіційно оголошено про її ліквідацію.

У квітні 1792 року у М. І. Новікова провели обшуки, вилучили масонські твори. У лютому 1793 р. спалено понад 18 тисяч вилучених книжок. Було арештовано «багатьох книгопродавців», серед яких опинився й Микита Кольчугін. Напередодні арешту він перейшов у православ'я, про що зафіксовано в протоколі допиту. М. Н. Кольчугін зізнався у продажу заборонених книжок, указав склади, де вони зберігалися. Загалом зазначив 3 598 примірників отриманих заборонених видань, з яких приблизно третина вже була продана.¹⁰⁵ М. І. Новіков підтвердив передачу купцю цих книжок. М. І. Новікова таємно (без суду) відправили на 15 років до Шліссельбурзької фортеці. Над книгарями ж протягом трьох років тривав суд. Захищав купців професор правознавства Московського університету З. А. Горюшкін. Він вимагав заміни покарання на грошові штрафи у розмірі вартості вилучених книжок. Досягнув лише скасування смертної кари. Проте 11 купців, серед яких М. Н. Кольчугін, засудили до побиття батогом, вирізання ніздрів, клеймування, заслання на каторжні роботи.

2 липня 1796 р. у зв'язку з народженням онука – великого князя Миколи Павловича – було оголошено амністію.

Микита Никифорович зберіг і книжкові крамниці, і завод.

---

¹⁰⁵ Симоны П. К. Материалы к истории русской книжной торговли. Вып. 1. Н. И. Новиков и книгопродавцы Кольчугины. XVIII– XIX ст. С.-Петербург. Изд. редакции журнала «Книжная биржа», 1906. С. 26.

Став будівельним підрядником. В. Г. Йолчина згадувала, що вдома зберігався портрет прадіда з двома медалями на сюртуку. За сімейними переказами, він отримав нагороди за будівництво Покровських казарм, а також і золоту табакерку від імператора. За переказами, вступив до масонів. Зберігав ритуальні знаки та портрети кількох відомих масонів¹⁰⁶. Я припускаю, що Микита Кольчугін не був масоном офіційно. Проте він належав до найближчого кола довірених осіб Миколи Новікова. На знак особливої прихильності та вдячності за відданість справі М. І. Новіков та його соратники подарували купцеві ритуальні знаки та портрети кількох відомих масонів, які він дбайливо зберігав у родині як символ високої довіри.

Старшого сина Григорія (1779–1835) Кольчугін передав на виховання до дому дипломата Олексія Михайловича Обрезкова, сенатора, дійсного таємного радника.¹⁰⁷ Завдяки цьому Григорій Микитович вільно володів німецькою та французькою мовами, перекладав книжки містичного змісту. Зокрема, свою роботу над поемою С. Геснера *«Авелева смерть»* (видана в 1799 р.) присвятив другові сім'ї, розенкрейцеру Івану Володимировичу Лопухіну, члену *«Дружеского общества»* та *«Типографической компании»*.

Ще за життя батька Григорій перебрав на себе управління сімейним бізнесом, окрім того, був гоф-маклером (топ-менеджером) Комерційного банку (1803), де мав репутацію авторитетного експерта у здійсненні великих фінансових угод.

---

¹⁰⁶ Купеческие дневники и мемуары конца XVIII–1/2 XIX в. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Памятники исторической мысли, 2007. С. 19–26.

¹⁰⁷ Записка Г. Н. Кольчугина (подготовлена И. И. Кольчугиным, сыном И. Г. Кольчугина, московского книгопродавца // Русский архив. 1879. № 9. С. 45.

У Григорія Кольчугіна було 15 дітей, а син Микита Григорович успішно займався книготоргівлею. Проте за спадщиною бізнес перейшов Івану (1801–1862), якого з 12 років навчали книжковій справі у П. І. Глазунова. Серед бібліофілів Іван Григорович мав репутацію надзвичайно освіченої людини. Саме за його часів сімейний бізнес досяг піку свого розвитку. Він запровадив торгівлю вживаними книжками, передусім підручниками, які школярі обмінювали, доплачуючи 1–2 копійки. За спостереженням П. Симоні, «на кольчугінських книжках уся бідна Москва навчилася».

Для найбільш довірених покупців у І. Г. Кольчугіна завжди знаходилась заборонена література: «*Путешествие из Петербурга в Москву*» О. М. Радіщева, «*Думы*» К. Ф. Рилєєва, журнали М. І. Новікова. Переказували, що навіть М. В. Гоголь відвідував книгарню, годинами спілкуючись з дотепним та ерудованим господарем.

У 1862 р. справу успадкував його син Іван Іванович Кольчугін (1843–1895). Свого часу його книжкові магазини вважалися одними з найкращих у Москві, проте до 1884 р. бізнес занепав. Книгарню та книжкові фонди було продано на аукціоні. Так завершилася 100-річна кольчугінська книготоргівля. Проте водночас почалася історія промисловців Кольчугіних.

Григорій Никифорович передав синові Івану книжковий бізнес, а синові Григорію – залізобробний завод. Його онук, син Григорія Григоровича – Олександр Григорович Кольчугін (1839–1899) – заснував «Торговий дім Кольчугін і К^о». До кінця ХІХ ст. завод виробляв до 15 % мідного прокату Росії. Поселення, що виникло навколо заводу, згодом отримало назву Кольчугіно (нині – Володимирська область).

Олександр Григорович продав пай у Торговому домі й по-

вернувся до родинних витоків: відкрив у Москві друкарню, книжкову крамницю та магазин паперових товарів. Видавав книжки про тварин та часопис-альманах «*Русская охота*». Виступив видавцем фундаментальної праці «*Очерки истории музыки от древнейших времен до половины XIX в.*» (1888).

Як попечитель Петровсько-Хамовницького училища, він розглядав заяву Л. М. Толстого, який хотів працювати там учителем (проте Московська міська управа не дозволила письменнику викладати).

З 1877 по 1892 рр. О. Г. Кольчугін обирався гласним Московської міської думи. Помер бездітним у 1899 році, ставши останнім представником роду Кольчугіних.

Михайло Антоновський – учений, перекладач, розвідник, розенкрейцер

Михайло Іванович Антоновський народився 1759 р. у містечку Борзна в родині дрібнопомісних дворян. У 1764 р. його записали на службу юнкером при Батуринському повітовому суді. Початкову освіту отримав удома, 1772–1779 рр. навчався в Києво-Могилянській академії. Серед чотирьох найкращих студентів його направили до Московського університету для завершення освіти (1779–1783). У другій половині XVIII ст. в Академії вивчали латину, грецьку, польську, німецьку, французьку, іврит. Випускники Академії завдяки знанню іноземних мов були затребувані в різних державних установах імперії. Одночасно проводилась політика викорінення викладання українською мовою, вводилось обов'язкове вивчення російської (з 1784 року в Київській

Академії заборонено читати лекції «на сільському діалекті», тобто – українською).

З 1779 р. почалося «десятиліття Новікова», що остаточно сформувало погляди студента Антоновського. 13 березня 1781 р. за ініціативою професора І. Г. Шварца відкрито «*Собрание университетских питомцев*» з метою «удосконалення російської мови та літератури через твори та переклади». Першим головою товариства обрали саме М. І. Антоновського. У 1782 р., коли «*Дружеское общество*» заснувало «Перекладацьку семінарію», за рекомендацією М. І. Антоновського сімох студентів Києво-Могилянської академії, серед яких були і брати Прокоповичі-Антонські, запросили до навчання. Стипендії студентам надавали брати-масони. У липні 1782 р. невідомий письмово оголосив про намір заснувати при університеті Перекладацьку семінарію «для перекладу кращих іноземних письменників і особливо почвальних творів російською мовою» та запропонував взяти на своє утримання шістьох студентів. Друзі донатора забезпечили утримання ще десятих студентів.¹⁰⁸ Шість стипендій заснував П. О. Татищев, майстер ложі «*Трёх знамён*» та ложі «*Гармония*», Великий майстер Ордену «Восьмої провінції», префект ложі «*Коронованного знамени*», один із засновників «*Дружеского общества*».

Професори І. Г. Шварц (керівник московських розенкрейцерів) та Я. І. Шнейдер (масон ложі «*Трёх знамён*», з 1784 р. майстер ложі «*Церера*») безкоштовно читали публічні лекції. У 1782–1783 рр. проф. Шнейдер також безкоштовно ви-

---

¹⁰⁸ История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым: 1755-1855. Москва: В Унив. тип., 1855. XII. С. 115.

кладав курс «про силу законів» Монтеस्क'є латиною та французькою для тих, хто не знав латини.¹⁰⁹

В університеті М. І. Антоновський заторишував з В. С. Поповим, майбутнім керівником Кабінету Катерини II, який пізніше значно вплине на долю однокурника.

У 1782 р. М. І. Новіков видавав журнал «*Вечерняя заря*», головним редактором якого став М. І. Антоновський. Журнал містив переважно вірші студентів або «роздуми» на морально-філософські теми. Продовженням «*Вечерней зари*» став «*Покоящийся трудолюбец*» з окультно-містичною спрямованістю: там публікувалися статті про Каббалу та позитивні оцінки відомого містика Сведенборга.

Участь у студентських диспутах, виступ проти поглядів Вольтера на результати хрестових походів привернули до М. І. Антоновського увагу багатьох вельмож, навіть цесаревича Павла. Це зруйнувало його перспективи як професора університету, на чому наполягали викладачі.

Випускника університету залучили до палацових таємниць. Граф І. Г. Чернишов (1726–1797), масон з початку 1740-х; 1769–1796 рр. віце-президент, а 1796–1797 рр. – президент Адміралтейської колегії і його старший брат З. Г. Чернишов (1722–1784), масон в ложі «*Девяти муз*», в 1782–1784 рр. генерал-губернатор Москви, – переконали М. І. Антоновського прийняти таємну пропозицію особливого доручення, натякнувши, що сам цесаревич має на нього плани.

М. І. Антоновському запропонували рекомендувати здібного студента для подібної місії. Ним став Семен Іванович

---

¹⁰⁹ История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым: 1755–1855. Москва: В Унив. тип., 1855. XII. С. 116.

Спешницький (бл. 1759–1809), випускник Києво-Могилянської академії, студент з 1780 р., член «*Собрания университетских питомцев*», співробітник журналу «*Вечерняя заря*», у 1783 р. отримав срібну медаль юридичного факультету, масон; пізніше – обер-секретар Адміралтейської колегії, статський радник.¹¹⁰

У 1783 р. Антоновський переїхав до Санкт-Петербурга, де був призначений лише регістратором при Адміралтейській колегії. Жив у домі І. Г. Чернишова як вихователь його дітей. Куратор університету гр. Шувалов вимагав повернути юнака до Москви, проте графа переконали в майбутній таємній місії М. І. Антоновського.

У Петербурзі М. І. Антоновський очолив «*Общество друзей словесных наук*» (1784), яке вважало себе спадкоємцем московського «*Собрания университетских питомцев*» і об'єднувало молодих петербурзьких літераторів та молодших офіцерів флоту. З 1789 р. видавав журнал «*Беседующий гражданин*» (три частини, 12 книжок; 200 підписників), де приділялося багато уваги самопізнанню та самовдосконаленню. У останньому номері 1789 р. опубліковано статтю Радіщева «*Беседа о том, что есть сын Отечества*», де письменник доводив, що іменуватися сином вітчизни не може ні раб, ні кріпак. Публікація спричинила закриття журналу.

У 1785 р. переклав з французької «*Переписку Российской Императрицы Екатерины Второй с г. Вольтером с 1762 по 1778 год*» (ч. 1, СПб., 1802). У 1786 р. написав передмову до «*Топографического описания Киевского наместничества*».

---

¹¹⁰ Феофанов А. М. Студенты Московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX века. Библиографический словарь. С. 280–281.

Олександр Миколайович Радіцев (1749–1802)

Випускник Московського університету (1762–1766), навчався на юридичному факультеті в Лейпцигу, куди був направлений у складі групи студентів. Займався перекладами філософських творів. За видання «Путешествия из Петербурга в Москву» (1790) засланий до Сибіру (1792–1796). Повернений указом Павла I у 1797 році.

За правління Олександра I брав участь у роботі Комісії зі складання законів (*Комиссия для составления законов*), писав записки про необхідність реформ. У 1802 році, після одного з допитів з приводу його записок, упав у розпач і наклав на себе руки (за свідченнями, випивши отруту).

«Радіцев не був масоном, хоча й читав книжки, які поширювали масонські гуртки... Його погляди йшли далі й глибше: він не обмежувався моральними настановами, а торкався самої основи суспільного устрою».

В. И. Семевский, «Политические и общественные идеи в России в XVIII веке» (СПб., 1909).

За таємним указом Павла Петровича склав план експедиції для «відкриттів і взяття у вічне володіння Російському престолу земель у Північній Америці».¹¹¹

Через два роки служби М. І. Антоновський був підвищений до майора. У світі графа Чернишова у 1787 році супроводжував імператрицю під час поїздки південними територіями імперії. У Києві переконав Катерину II обрати шістьох студентів Києво-Могилянської академії для служби при Адміралтействі. Імператриця доручила йому скласти план нової експедиції до Америки. Супроводжував І. Г. Чернишова у поїзді до Відня, де був представлений російському послу

¹¹¹ Записки Михаила Ивановича Антоновского // Русский архив. 1885. Вып. 2. С. 155.

князю Д. Голіцину та імператору Йосифу II. На знак прихильності імператор подарував М. І. Антоновському свій портрет.

Піднесення Михайла Івановича раптово обірвалося: покровитель охолов до нього. Повернувшись до С.-Петербурга, Антоновський покинув будинок графа і того ж року був переведений до адмірала В. Я. Чичагова «для сочинення донесеній ко двору о действиях флота, переписки с Российскими сухопутными генералами, главнокомандующими армиями и министрами в Дании и Англии цифирью /тайнописью/, по данному ключу, как и для сочинения исторического журнала о действиях флота».¹¹² Крім того, адмірал наказав описувати дії шведського флоту під час битви біля Готланду (1788). Ця діяльність підірвала здоров'я Михайла Івановича. Він подав прохання про відставку. Залишився без служби та доходів, не отримавши ані пенсії, ані винагороди за службу. Йому повинні були надати високооплачувану посаду головного інспектора Морського кадетського корпусу у званні підполковника, проте президент Адміралтейської колегії О. В. Голеніщев-Кутузов не допустив призначення. У 1790 р. звільнився з Адміралтейської колегії.

Його опис морських кампаній 1789–1790 рр. видано під заголовком «*Военные действия российского флота против шведского в 1788, 1789 и 1790 годах, почерпнутые из дневных записок и донесенные главнокомандующему адмиралу Чичагову*» (СПб., 1826).

Повернувся до перекладів, за які платили дуже мало. У 1795 р. видав російською мовою «*Повествовательное землеписание о целом свете*» С. Ф. Остервальда, доповнивши

¹¹² Записки Михаила Ивановича Антоновского // Русский архив. 1885. Вып. 2. С. 160.

твір статистичними даними по Росії. У результаті його допитували у Тайній експедиції, звинувативши у написанні «крамольної книжки». Допит проводив генерал-прокурор Самойлов, цікавився зв'язками перекладача з С. І. Гамалією та В. І. Баженовим, тобто з оточенням М. І. Новікова. М. І. Антоновський узяв усю провину на себе, назвавши себе єдиним «автором» *«Землеописания...»*.

Імператриця побажала простити М. І. Антоновського, призначила його у комісію для вивчення «Бібліотеки Речі Посполитої імені Залуських» (1791), вивезеної з Польщі. Іноземні газети порівнювали це вивезення з трагедією знищеної Олександрійської бібліотеки. За указом Катерини II трофейну бібліотеку передали під управління керуючого Імператорським кабінетом В. С. Попова і з 18 липня 1795 р. почався її первісний розбір і облік.

З 10 квітня 1796 р. у складі групи чиновників, що займалися розбором книжок і організацією майбутньої національної бібліотеки Російської імперії, почав працювати і М. І. Антоновський. Він став головним виконавцем, який готував відкриття бібліотеки. Сучасні дослідники високо оцінюють розроблену М. І. Антоновським схему класифікації. За півроку роботи з фондами він класифікував понад 150 тисяч книжок.

За його підрахунками, з Польщі було вивезено 10 425 рідкісних рукописів, 163 538 друківаних творів усіма відомими мовами, включно з китайською, індійською, халдейською, сирійською; 6 905 бібліографічних друківаних книжок, 16 гербаріїв з малюнками та висушеними травами. Загалом – 389 961 примірник друківаних та рукописних книжок, 24 574 естампи та переплетені книжки, 16 044 у папках, 40 618 естампів.

Отримав казену квартиру і 19 січня 1797 р. був призначений надворним радником та бібліотекарем. Це була найвища на той час посада в бібліотеці. Призначав його вже імператор Павло I.

М. І. Антоновський видав у 1797 р. книжку Еккертсгаузена «*Верное лекарство от предубеждения умов*» з присвятою Павлу I і передав її через генерал-прокурора князя О. Б. Куракіна. Куракін незабаром передав М. І. Антоновському золоту табакерку зі словами, що подарунок призначено цензору Московського університету Прокоповичу-Антонському – це було пряме приниження.

Невдовзі імператор призначає нового директора бібліотеки. Почалося її пограбування. Після вигнання М. І. Антоновського в бібліотеці були знищені складені ним каталоги; у 1809 р. оголошено про наявність близько 60 тисяч книжок (проти попередніх більш ніж 150 тисяч).¹¹³

24 січня 1800 р. призначений головним директором імператорських бібліотек і одночасно президентом Академії мистецтв старий знайомий М. І. Антоновського граф О. С. Строганов, масон у ложах Пруссії та Франції, ініціатор будівництва Казанського собору. О. Ф. Строганов надав М. І. Антоновському необмежені повноваження, проте у 1803 р. стосунки зіпсувалися через доноси на Антоновського. Того ж року він був усунений від усіх справ у бібліотеці, проте числився бібліотечним службовцем і отримував зарплату до жовтня 1810 р.

29 жовтня 1810 р. М. І. Антоновський був звільнений із бібліотеки з призначенням «пенсії на один рік у розмірі річного винагородження». Через два роки О. М. Оленін вибо-

---

¹¹³ Записки Михаила Ивановича Антоновского // Русский архив. 1885. Вып. 2. С. 167.

ров йому довічну пенсію, яку після його смерті повинні були отримувати дружина та діти.¹¹⁴ До 1917 р. бібліотека носила запропоновану Антоновським назву: «Імператорська публічна бібліотека».

Він опрацював, переклав та видав монографію академіка Імператорської академії наук і мистецтв Йоганна Готліба Георгі *«Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обычаев, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей»*, ч. 1–4 (СПб., 1799). До розділу про народи Росії додав есе *«О россиянах»*, *«О малороссийских казаках»* та *«Историю Малой России»*, викладену на основі літописів і хронік XVII–XVIII ст.

М. І. Антоновський вважав, що українці та росіяни, хоч і близькі, проте все ж різні народи, кожен зі своєю історією: історія українців починається з Київської Русі, а росіян – з Московського царства часів Івана І. Ця праця вважається першим історико-етнографічним нарисом про Україну та українців, яких автор свідомо виділяв із російської (великоросійської) історії.¹¹⁵

М. І. Антоновський опублікував у вигляді окремого збірника ряд листів О. В. Суворова та його настанов солдатам, давши цьому збірнику назву *«Наука побеждать»*. Відтоді вигадана М. І. Антоновським назва назавжди закріпилася за О. В. Суворовим. Книжка була написана у 1795 р. і видана у 1806 р.

У 1798 р. за власний кошт видав книжку *«Библиотека*

---

¹¹⁴ Михеева Г. В. Михаил Иванович Антоновский – основатель Императорской Публичной библиотеки // Вестник СПбГИК. № 1 (46). Март, 2021. С. 184.

¹¹⁵ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. Київ. Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 38.

духовная», де під заголовком «Дружеские беседы. Беседа первая. О познании себя» вперше (без посилання на автора) опублікував філософський трактат Григорія Сковороди «Наркисс. Разглагол о том: узнай себя». Твори Г. Сковороди з указанням імені вперше надруковані у 1806 р. у журналі «Сионский вестник» О. Ф. Лабзіна.

Останні праці М. І. Антоновського з історії Росії (на які витрачено 20 років життя) так і не були опубліковані. Михайло Іванович Антоновський – бібліограф, видавець, перекладач і журналіст, помер у бідності, користуючись лише допомогою давніх знайомих.

Брати Прокопович-Антонські

Антон, Михайло, Вукол, Іван Прокопович-Антонські – діти священника з м. Прилуки. Усі брати закінчили Києво-Могилянську академію. Завдяки старанням «Дружеского учёного общества» Антон і Михайло були переведені до Московського університету. У списках 1782 р. брати входили до числа перших 20 студентів-стипендіатів.

Антон Антонович Прокопович-Антонський (1762–1848) закінчив медичне та філософське відділення університету, одночасно відвідуючи заняття в Учительській і Перекладацькій семінаріях. Розенкрейцер. Голова ініційованого І. Г. Шварцем «Собрания университетских питомцев»: першого студентського товариства в країні (першим обраним головою Зібрання був М. І. Антоновський). Редактор першого журналу для дітей (видавав М. І. Новіков), редагував перші чотири номери журналу. Писав для інших новіковських видань.

У 1787 р. призначений секретарем з університетських

справ; почав викладати в пансіоні, відкритому у 1779 р. з ініціативи М. М. Хераскова для залучення до університету дворян. З 1791 р. – інспектор, з 1818 по 1824 рр. – директор Благородного пансіону. Серед його вихованців були племінники, діти Михайла Антоновича.

Засновник першого в Росії природничо-наукового журналу *«Магазин натуральной истории, физики и химии»*, 1788. Перший голова Московського товариства любителів російської словесності (1811) – *«Общество любителей российской словесности»*.

У 1818 р. заснував Товариство сільського господарства, яке у 1825 р. відкрило аптеку.

У повстанні декабристів брали участь близько 60 вихованців Благородного пансіону, що стало причиною звільнення директора.

Купив будинок у парафії храму св. Миколая Чудотворця, служив при храмі церковним старостою. Помер від холери у 1848 р. у віці 76 років.

Михайло Антонович Прокопович-Антонський (1760–1844), статський радник, перекладач. Зарахований до Московського університету разом з братом у 1782 р. Відвідував лекції на філософському та юридичному факультетах. У списках масонів його ім'я відсутнє, проте, як і брат, активно співпрацював із розенкрейцерами новіковського кола. Ще під час студентських років перекладав для М. І. Новікова Локка (з латини), Руссо (з французької), писав для журналів наставника. Після закінчення університету в 1791 р. призначений приставом цивільних справ у земському суді; обер-секретар у департаменті Сенату. Дослужився до чину статського радника.

Іван Антонович Прокопович-Антонський (бл. 1772–19.03.1795).¹¹⁶ Студент Московського університету з 1786 р., масон. У 1793 р. призначений секретарем командувача Чорноморського флоту М. С. Мордвинова. Помер у 23 роки від кримської лихоманки.

Віктор (в миру – Вукол) Прокопович-Антонський (1748–1825), перекладач, архімандрит. Закінчив Києво-Могилянську академію, залишений там викладачем граматики. З 1785 р. – професор поетики, з 1787 – професор риторики. З 1786 р. – бібліотекар Академії. Організував студентське товариство «для читання добрих книжок і газет».¹¹⁷ Отримував від братів із Москви газети для студентів «*Московские ведомости*» та «*Новости*».

З 1790 р. – архімандрит Йосифо-Успенського монастиря Московської єпархії (1794–1799). У 1791 р. при університеті освячено митрополитом Платоном (Льовшиним) храм св. Великомучениці Тетяни (проект створення університету затверджено на Тетянин день). Ієромонах Віктор призначений настоятелем храму.¹¹⁸

Настоятель Богоявленського (1800–1801) і Донського (1801–1809) монастирів.

Автор твору «*Избранные поучительные слова Амвросия Медиоланского, переложенные с латинского на славянский*

---

¹¹⁶ Феофанов А. М. Студенты Московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX века. Библиографический словарь. Москва: изд. ПСТГУ, 2013. С. 233.

¹¹⁷ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. Київ. Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 44.

¹¹⁸ История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым: 1755-1855. Москва. Унив. тип. 1855. –XII. С. 112.

язык» (М., 1807). Почесний член «Общества любителей российской словесности» (М., 1807).¹¹⁹

11.12.1809 р. відпросився на відпочинок до одного з українських монастирів, де провів останні роки.

Семен Десницький

Семен Єфимович Десницький народився в Ніжині близько 1740 р. Даних про сім'ю немає. Як опинився семінаристом так далеко від Ніжина в Троїцькій лаврі – невідомо. Закінчив семінарію, переведений до університетської гімназії, два роки навчався в Московському університеті. Серед його однокашників – М. І. Новіков і Д. І. Фонвізін.

У 1761 р. переведений до Університету при Академії наук у Петербурзі. За вказівкою І. І. Шувалова (куратора університету) направлений до Шотландії для вивчення математики, хімії, історії, філософії. Курс філософії у 1762–1763 рр. слухав у найвідомішого економіста та філософа того часу Адама Сміта. У 1767 р. здобув звання доктора цивільного та церковного права та отримав привілеї англійського громадянства.

Засновник юридичного факультету та перший професор права, який викладав у Московському університеті російською мовою. За 12 років до видання праці А. Сміта «Багатство народів» викладав його ідеї російським студентам, користуючись власними конспектами лекцій.¹²⁰ Перший пере-

---

¹¹⁹ Словарь членов Общества любителей Российской словесности при московском университете. Печатня А. Снегирёвой, 1811. С. 63-64.

¹²⁰ Круглов А. Н. С. Е. Десницький и дискуссии о естественном праве в России XVIII в. Историко-философский ежегодник. 2019. Т. 34. С. 181–182.

клад цього твору А. Сміта (у 4 томах, 1802–1806) російською мовою здійснив **М. Р. Політковський**.

У 1782 р. при університеті «*Дружеским обществом*» засновано Перекладацьку семінарію; у 1783–1786 рр. Десницький за власною ініціативою почав викладати там англійську мову, яку раніше студенти не вивчали.

Співпрацював у «*Вольном российском собрании*», заснованому при Московському університеті у 1771 р. З 1776 р. – один із трьох ораторів ложі «*Озирис*». З цією ложею була пов'язана новіковська «*Латона*». Можливо, прийняв масонство ще в Шотландії.

Для Уложеної комісії у 1767–1768 рр. склав «*Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи*».

При створенні у 1783 р. Літературної академії обраний її дійсним членом; займався складанням словника правових термінів.

У сфері кримінального права пропагував ідею пропорційності покарання злочину та рівності всіх перед законом. Можливість застосування смертної кари обмежував навмисним убивством і державною зрадою, категорично виступав проти негуманних методів її виконання. Ставив на перше місце за тяжкістю злочину проти особи та власності, а не проти держави й церкви, як того зазвичай дотримувалися. Не погоджувався із застосуванням кримінального покарання за злочини проти релігії. Його ідеї про походження права, держави, «четверту» (громадянську) владу, про суд присяжних тощо широко використовували юристи ХІХ ст., називаючи С. Є. Десницького «першим російським правознавцем». У цілому просвітницька доктрина С. Є. Десницького була спрямована на створення конституційної монархії.

Як філософ дотримувався теорії множинності світів, писав про нескінченність і вічність Всесвіту, критикував астрологію, цікавився вченням Ісаака Ньютона. Відомий перекладами з англійської: *«Наставник земледельческий»* Томаса Боудена (1780) та початку найбільшого англійського юридичного твору того часу – *«Комментарии к английским законам»* Вільяма Блекстона.

У 1787 р. залишив професорську службу через хворобу, помер 15.06.1789 р. приблизно у 50 років.

Його спадщина значно вплинула на розвиток юридичної науки та філософії, а ідеї гуманізації права та рівності перед законом залишалися актуальними протягом усього ХІХ ст.

Брати Політковські

Герасим Іванович Політковський (нар. близько 1722) – протоірей у Седневі (квітень 1752), протоірей с. Боровичі (1784–1786) сучасної Чернігівської області; змінив польське шляхетське прізвище Полетик на Політковський.¹²¹

Його сини:

1. Григорій Герасимович (нар. бл. 1743) – відомостей майже немає, дещо відомо про його сина Семена.

Семен Григорович (бл. 1778 – 21.04.1823) навчався в Московському університеті. З 13 травня 1798 р. призначений до Чернігівської Казенної Палати; з 1801 р. – губернський секретар; з 23 вересня 1815 р. – радник Слобідсько-Української Казенної Палати; з 31 грудня 1821 р. – надвірний радник.

---

¹²¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Том 4. Киев, 1914. С. 155.

2. Симон Герасимович (нар. бл. 1768) – протоієрей у Прилуцькому повіті.

3. Гавриїл Герасимович (1770 – 31.08.1824) – сенатор, таємний радник. Вихованець Дворянської університетської гімназії, студент Московського університету (1786–1791). З 1797 р. секретар Внутрішніх справ у Раді Павла I, з 1799 р. – статський радник. Служив у різних урядових структурах, обіймав посади обер-прокурора Тимчасового апеляційного департаменту Сенату; керував Медичною експедицією при МВС, був членом Вільного Економічного Товариства та Попечительського комітету Чоловіколюбного Товариства. У 1817 р. – ярославський цивільний губернатор, у 1820 р. – таємний радник і сенатор.

Автор популярної пісні *«Понесися по поднебесью, птичка милая, голубушка!»*, яка виконувалася на сцені столичного театру.

4. Роман Герасимович (нар. бл. 1744) – священник с. Нових Боровичів (1798). Його сини носили однакові імена, що призводить до плутанини у біографіях.

Микола Романович Політковський (1764–1830) – з 1776 р. навчався в університетській гімназії, з 17 грудня 1784 р. – студент Московського університету. Прослухав курси з математики, фізики, історії, географії, філософії та мов (російська, грецька, латина, німецька, французька, англійська, італійська). Служив фур'єром штабу П. А. Румянцева (1790), перекладачем у Колегії іноземних справ (1794–1797), виконував доручення в Англії для супроводу ескадри. Директор шкіл Київської губернії (1788), цензор у Малоросійському поштамті (1800), радник Чернігівської казенної палати (1803), працював у Міністерстві фінансів (з 1814).

Чернігівський віце-губернатор (1819), дійсний статський радник (1823). Масон.

Похований на кладовищі Троїцького монастиря в Чернігові.

Микола Романович, молодший (1777–1831) – народився в Петербурзі. Навчався в університетській гімназії та університеті. У 1795 р. намагався видати проповіді свого батька, проте Синод заборонив: *«многие мнения, несогласные со Священным Писанием, и выражения неприятные»*. І не тільки не дозволив видання, а й заборонив протоіерею Роману Політковському надалі виголошувати проповіді без попередньої цензури.

У 1797 р. почав працювати колезьким регістратором у Канцелярії Державного Казначейства барона А. І. Васильєва; через два роки – титулярний радник; у 1817 р. – статський радник; у 1821 р. – начальник V Відділу з розпорядчої частини в Департаменті Державного Казначейства; у 1824 р. – начальник IV Відділу з контрольної частини там же.

За наказом міністра фінансів Д. О. Гур'єва здійснив перший переклад книжки А. Сміта *«Исследования свойств и причин богатства народов» (1802–1806)*, видав скорочений переклад Ж.-Б. Сея *«Сокращённое учение о государственном хозяйстве, или Дружеские разговоры, в которых объясняется, каким образом богатство производится, делится и потребляется в обществе» (1816)* з присвяченням міністру фінансів Гур'єву. Публікував у 1796–1797 рр. статті, басні, переклади у журналі *«Приятное и полезное»*.

5. Федір Герасимович (1754/56–1809) – професор природничої історії та практичної медицини, видатний лікар, найвідоміший із братів.

Після закінчення Чернігівського колегіуму відправився

навчатися в семінарію при Московському університеті на кошти «Дружеского общества», став студентом медичного факультету та згодом професором університету. Не пізніше 1781 р. прийнятий до ложі «Озирис», що перебувала під впливом розенкрейцерів. За ініціативою кураторів (обоє масони високих ступенів) І. І. Шувалова та М. М. Хераскова студенти Ф. Г. Політковський і Ф. Є. Курика (також випускник Чернігівського колегіуму) у 1779 р. були направлені до Лейденського університету (Голландія), де у 1781 р. Ф. Г. Політковський захистив латиною докторську дисертацію з медицини.

Лейденський університет був популярним серед російських студентів ще з петровської епохи: значна частина дисертацій з медицини у XVIII столітті захищались у Лейдені. Більшість нових лікарів походили з нижчих верств суспільства: медицина того часу не була престижною професією. До речі, перші дев'ять студентів Лейденського університету – випускники Київської академії, де на високому рівні викладали науки та латину.

Того ж року із Ф. Г. Політковським навчався в Лейдені **Данило Самойлович-Сущинський** (1744, Чернігівська губ. – 1805). Син священника, випускник Чернігівського колегіуму та Київської академії. Опинився серед студентів, відібраних для роботи у Петербурзькому госпіталі, відзначився під час епідемії чуми в Москві (1771–1775), направлений для підвищення освіти в Страсбурзький (1776), а потім у Лейденський університет (1779). Цікаво, що кожен третій лікар у Російській імперії XVIII-½ XIX ст. був випускником могилянської академії.¹²² Звісно, вони були знайомі: Політковський

¹²² Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання, К. Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 22.

і Самойлович, – проте офіційного підтвердження немає. А от про те, що Д. С. Самойлович-Сушинський став масоном, відомо достовірно. Вступив до військової ложі «*Минерва*» (1784–1792), призначений спостерігачем. Серед засновників ложі розенкрейцери І. Ф. Белоусов, І. В. Лопухін; майстром стільця призначений генерал О. П. Фролов-Багрєєв, один із спостерігачів – В. П. Кочубей (ад’ютант Потьомкіна, племінник О. А. Безбородка).

Ф. Г. Політковський продовжив стажування в Парижі – центрі вивчення природничої історії. Відвідував музеї та клініки, слухав лекції Ламарка і Лавуазьє. Повернувся до Москви у 1783 р. і після успішного складання іспиту отримав право на докторську практику в Росії. Викладав ботаніку, зоологію, мінералогію, медицину. Читав лекції латиною та російською. Керував кафедрами природничої історії та практичної медицини. Першим демонстрував досліди з воднем. Виконував обов’язки директора музею природничої історії.

Слідуючи масонській традиції благодійності та просвітництва, безкоштовно читав публічні лекції з природничої історії (ботаніки, мінералогії, зоології). Безкоштовно лікував бідняків. Набув слави одного з найкращих лікарів Москви. Втілював у життя ідею свого вчителя Семена Герасимовича Зибеліна (1735–1802), відкривши у 1804 р. перше клінічне відділення (на 6 ліжок). Йому в свою чергу спадкував учень Матвій Якович Мудров (1776–1831) – засновник клінічної медицини, при якому в інституті було вже 50 ліжок і 100 студентів.

Чи варто нагадати, що всі ці професори були членами масонських лож? Мудров навіть організував нову (професійну, для медиків) ложу «*Гиппократ*» у 1822 р. У цей, останній рік офіційного існування масонських лож, практично всі лі-

карі Москви були масонами. Ім'я Ф. Г. Політковського зафіксоване у списку російських розенкрейцерів.

Кураторами університету за часів Ф. Г. Політковського були І. І. Шувалов (1727–1797), М. М. Херасков (1733–1807), П. І. Голеніщев-Кутузов (1767–1829); викладачем філософії – І. Г. Шварц (1751–1784), «господарем» книгарні та керівником розенкрейцерської ложі – М. І. Новіков (1744–1818). У 1796–1802 рр. директор університету І. П. Тургенєв. Усі – розенкрейцери.

П. І. Голеніщев-Кутузов, учень розенкрейцера О. А. Поздєєва, заснував у 1803 р. нову розенкрейцерську ложу «*Нентун*». Син адмірала І. Л. Голеніщева-Кутузова, родич Михайла Кутузова; ад'ютант князя Г. О. Потьомкіна з 1769 р., полковник. У 1788 р. брав участь у битві при Гогланді, був ад'ютантом адмірала Грейга (масона ложі «*Нентун*»). Створивши нову ложу, назвав її на честь морського минулого. Членами ложі стали викладачі Московського університету. Можливо, і Ф. Г. Політковський. Якщо це так, легше пояснити морську символіку надгробного каменя: архангел Михаїл, що стоїть на хвилях, і жінка, що пливе на дельфіні.

Кілька московських лікарів поїхали до Славкова з надією відшукати поховання Ф. Г. Політковського.¹²³ Могилу знайти не вдалося, проте надгробок був виявлений найнеординарнішим чином. Житель села В'ячеслав Славін, розбираючи згорілий будинок, знайшов старовинний надгробок і зберіг його. Напис на камені: «*Здесь погребено тело раба Божьего статского советника и кавпротера Федора Герасимовича Пол (...) скаго, скончавшегося 1809 года июль 13 дня*» не залишав сумнівів – йдеться про Ф. Г. Політковського. Також

¹²³ Недоступ А. В., Благова О. В., Васюков С. С. В поисках Политковского. //«Московский журнал». №2 (242). Февраль. 2011 г. С. 17-26.

на різних сторонах прямокутного каменя збереглися зображення Архангела Михаїла, що стоїть на хвилях, та жінки, що пливе на дельфіні.

У 2010 р. лікарі однієї з московських клінік на власні кошти відкрили пам'ятний знак попереднику. На чорній гранітній плиті під восьмикінцевим хрестом відтворено напис із автентичного надгробка, викарбувано медичну емблему (чаша зі змією) та текст: «видатному російському лікарю, професору, директору першого клінічного інституту, декану медичного факультету Московського університету Політковському Федору Герасимовичу». Пам'ятник встановлено на території військового меморіалу підмосковного села Славково Істрінського району.

Оршаво-Чижевський Іван Іванович (прибл. 1764–1841)

Походив з козацької старшини Стародубського повіту, син секунд-майора. Закінчив семінарію у Новгороді-Сіверському, навчався в Московській університетській гімназії. З 1782 р. – студент Московського університету, у 1784 р. нагороджений срібною медаллю медичного факультету.

У 1786 р. направлений до Лейдена, де здобув ступінь доктора медицини. Слід зазначити, що більшість студентів, направлених у Лейден у 1779–1788 рр., були пов'язані з гуртком М. Новікова та, можливо, виконували масонські доручення.¹²⁴ Тільки у 1786 і 1788 рр. четверо студентів

---

¹²⁴ Андреев Ю.А. Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века. Москва: Знак, 2005. С. 219.

Московського університету за кошти масонів навчались у Лейдені.

Після повернення у 1789 р. визнаний практикуючим лікарем і призначений до Санкт-Петербурзького госпіталю. Незабаром відряджений до Оренбурга (1790), пізніше служив акушером у Тульській лікарській управі, ординатором у Петербурзькому артилерійському та сухопутному госпіталях.

Вийшов у відставку у 1835 р. На жаль, відомості про життя Оршаво-Чижевського є вкрай фрагментарними, документальних матеріалів збереглося небагато.

Михайло Панкевич – астроном

Михайло Іванович Панкевич (1757, Ніжин – 14.08.1812). З духовного стану. Після домашнього навчання закінчив повний курс Києво-Могилянської академії.

У 1780 – студент Московського університету, паралельно з 1782 слухав лекції в Учительській (Педагогічній) семінарії. Того ж року почав викладати в університетській гімназії курси фізики та математики. У 1785 нагороджений срібною медаллю юридичного факультету (за системою університету того часу нагородження факультетів поширювалося і на студентів інших спеціальностей).

1787 викладав у Благородному пансіоні, спочатку арифметику, а з 1790–1796 рр. – артилерію та фортифікацію. З 11 жовтня 1788 – магістр філософії та вільних наук. Його дисертація латинською мовою присвячена перевагам парової машини. Це одна із перших наукових праць на цю тему в імперії.

З 1791 – екстраординарний, з 1796 – ординарний професор прикладної математики. Викладав лекції з математики, оптики, сферичної та теоретичної астрономії. Вперше прочитав курс

лекцій з астрономії українською мовою (1791), впровадив у університетське викладання аналіз нескінченно малих величин.

Колезький асесор (04.05.1797). Декан фізико-математичного відділення. Влаштував сонячні годинники для Донського монастиря та Троїце-Сергієвої лаври. Не був одружений. Помер у віці 55 років. Підтримував дружні стосунки з однокурсником і земляком Павлом Сохацьким.

Павло Сохацький – масон, перекладач, педагог

Павло Опанасович Сохацький (06.11.1764/1765, с. Світличне Варвинської сотні Прилуцького полку, сучасний Варвинський р-н Чернігівської обл. – 18.03.1809, Москва).

Народився в сім'ї священника. Початкову освіту отримав у Прилуцькій полковій школі, з 1775 навчався в Києво-Могилянській академії.

У 1782 вступив до університетської гімназії, того ж року став студентом. Перебував на утриманні *«Дружеского ученого общества»*, входив до *«Собрания университетских питомцев»*. Прийнятий у масони. Виступив із промовою на похоронах свого наставника І. Г. Шварца. У студентські роки друкувався в новіковському журналі *«Покоящийся трудолюбец»* (1784–1785).

У 1783 нагороджений срібною, а в 1785 – золотою медаллю філософського факультету. У 1784 включений до складу Учительської (Педагогічної) семінарії.

З 1788 – магістр філософії та вільних наук, викладав у університетській гімназії.

У 1801 отримав звання екстраординарного професора кафедри давньої словесності та ординарного професора філо-

софії, а з 1805 – професора естетики та давньої словесності.

П. О. Сохацький став першим викладачем естетики в Московському університеті. Окрім античної філології, викладав російську словесність, логіку та етику. Для покращення навчання видав у російському перекладі «*Умственную науку, или Логику*» Уатса.

З 1790 року Московський університет почав видавати політичний журнал (1790–1830), який з січня 1807 виходив під назвою «*Политический, статистический и географический журнал, или Современная история света*». Основні публікації – переклади з німецького «*Politische Journal*». Редакторами та перекладачами журналу куратор університету І. Д. Меліссіно призначив професорів П. О. Сохацького та М. Гаврилова. Перші десять років видавцем був П. О. Сохацький, а з 1801 працював разом з М. Гавриловим.

Редагував журнали «*Приятное и полезное препровождение времени*» (1793–1798), «*Инокрена или утехи любословия*» (1799–1801) та інші.

Брав участь у підготовці «*Нового и полного словаря: Первое отделение, содержащее немецко-российско-французский словарь*» (1796–1797) І. Гейма.

Був дійсним членом і секретарем «*Общества истории и древностей российских*».

Працював в університеті до кінця життя. Колезький асесор (04.05.1797). Надвірний радник. Помер на 44-му році життя.

Брати Яценки – письменники та перекладачі

Максим Яценко – військовий канцелярист; серед інших підписав Челобітну жителів Глухова імператриці Катерині

та наказ депутатові, генеральному есаулу І. М. Скоропадському (14 грудня 1766 року). Родина отримала дворянство в 1785 р. Мав чотирьох синів та дочок; усі брати здобули гарну освіту.

Старший (ім'я невідоме) після закінчення Київської академії служив у Глухові поштмейстером.¹²⁵

Молодші закінчили Московський університет: Максим – студент університетської гімназії з 1797 р., наступного року переведений до університету; Григорій – студент з 1790 р., Микола – з 1789 р.

Микола Максимович Яценко (Яценков: прізвище русифіковане)

У 1790 р. в університетській друкарні у В. Огорокова видано в перекладі з французької «*Новейшая и полная поваренная книга*», ч. 1 (перекладач Микола Максимович Яценко). Наступні частини книжки виходили до 1791 р. (частина 7). М. М. Яценко тоді був студентом і продав усі права на видання московському купцю Тимофію Полежаєву, «з правом друкувати надалі, коли забажає, і скільки забажає, за сімсот п'ятдесят рублів». Спершу планував випустити книжку в двох частинах, проте потім додав частини 3–7. Частини 1–2 та 4–7 – це скорочений переклад двох французьких книжок Менона: «*La cuisinière bourgeoise...*» та «*La science du maître d'hôtel, confiseur*». Переклад доповнений рецептами «з домашніх записів».

Частина 3, «що містить малоросійські варення з усіх ягід...», повністю складена самим М. М. Яценком.

Назви видання варіювались: частини 1–2 вийшли як «*Новейшая и полная поваренная книга*»; частина 3 – «*Часть*

---

¹²⁵ Любавин М. А. Журналист, цензор и тайный советник Г. М. Яценко // Материалы конференции «Екатерина Великая: эпоха Российской истории». 1996. С. 302.

третья Полной поваренной книги...»; частини 4–6 – «*Совершенной французской кондитор, или Полная кондиторская книга, расположенная по временам года*»; у назві частини 7 – невелика зміна заголовка попередніх частин. Репринтне видання здійснено в 2024 р.

Григорій Максимович Яценко (1774/75, Глухів–1852)

У 1782 р. прийнятий до гімназії, з 1790 – студент Московського університету, з 1794 – бакалавр. Почав викладацьку діяльність: учитель латинської та грецької мов, ад'юнкт філософії та вільних наук. Паралельно співпрацював з журналами. Був наставником Василя Наріжного¹²⁶ і Миколи Кошанського¹²⁷, а також братів Ан., А. та Н. Тургенєвих,¹²⁸ О. Ф. Воейкова¹²⁹ та А. С. Кайсарова¹³⁰, з якими підтримував літературні та особисті стосунки багато років.

У 1802 р. вирушив у подорож, до викладання більше не повернувся. Незважаючи на це, у 1805 р. отримав звання доктора філософії та вільних наук.

З 1804 по 1820 роки служив цензором Санкт-

---

¹²⁶ Василь Трохимович Наріжний (1780, Устивіця Миргородської сотні – 1825, С.-Петербург), автор першого побутового російського роману. Навчався у чернігівській семінарії, з 1792 р. – у гімназії при Московському університеті.

¹²⁷ Микола Федорович Кошанський (прим. 1785 – 1832), викладач Царськосільського ліцею (1811–1828), у 1826 винайшов шрифт для сліпих, за його підручниками риторики навчалося кілька поколінь.

¹²⁸ А. І. Тургенєв (1781–1803), поет та перекладач; А. І. Тургенєв (1784–1845), письменник, архівіст, державний діяч; Н. І. Тургенєв (1789–1871), економіст і публіцист, член «Союзу благоденства».

¹²⁹ Олександр Федорович Воейков (1779–1839), поет, перекладач, видавець, член «Союзу благоденства», редактор ж-лу «Російський інвалід» (1822–1838).

¹³⁰ Андрій Сергійович Кайсаров (1782–1813), поет, публіцист, склав перший словник слов'янських порівняльних прислівників.

Петербурзького комітету, одночасно був членом Комісії складання законів, де служили багато його товаришів по навчанню.

Протягом шести років редагував видання *«Дух журналів»*. У 1815 р. Міністерство поліції оголосило догану видавцю за публікації, що вихваляли конституції Англії та Америки. У низці номерів відзначено «осуд монархічного правління», видавець постійно зачіпав питання державного управління, за що зазнавав зауважень. Нарешті, 6 жовтня 1820 р. вийшов наказ припинити видання журналу, починаючи з 1821 р.

У червні 1819 р. Яценко був відсторонений від цензури *«Журнала древней и новой словесности»*, де було надруковано лист покійного М. В. Ломоносова *«О размножении и сохранении русского народа»*. «Відомо, що Ломоносов у своєму листі, між іншим, виступає проти нерівноцінних і насильницьких шлюбів, особливо проти шлюбів неповнолітніх юнаків із дорослими дівчатами, виступає проти постриження в черниці вдів священників, проти грубих розваг у святкові дні та чисто зовнішнього дотримання постів, які належить тримати не в утриманні від злих вчинків, як того вимагає церква, а винятково в утриманні від шлюбів. Багато критики дістається від Ломоносова і духовенству. Все це разом призвело до жаху ханжів, які наповнили Міністерство народної освіти».¹³¹

Цензору Г. М. Яценку, який схвалив рукопис, загрожувало усунення з посади. Григорій Максимович надіслав лист до міністерства з поясненням свого вчинку: заборонивши друкувати цей лист, ми позбавляємо історика можливості повною мірою оцінити особистість М. В. Ломоносова. Пона гідності відповідь Г. М. Яценка на звинувачення «була

---

¹³¹ Скабичевский А. Очерки по истории русской цензуры. «Отечественныя Записки». N 11. 1882. С. 108.

єдиним хоч трохи сміливим та незпротезним голосом у міністерстві».¹³²

У квітні 1820 р. Г. М. Яценко залишив службу в Цензурному комітеті.¹³³ З 1825 р. видавав «Журнал мануфактур и торговли»; робив переклади з французької та німецької, публікував статті економічного змісту. Перший його переклад (з французької): Десперт Ж. Л. Ю. С. «История кораблекрушений, или Собрание любопытнейших повествований о кораблекрушениях, зимованиях, пожарах, голоде и других несчастных приключениях, случившихся на море, известных свету от пятонадесять веку до ныне». Ч. 1. Москва, 1799. У книжці описано подорожі на Північ для ловлі китів і подорожі, здійснені для знаходження шляху до Східної Індії. Вперше «История кораблекрушений» була опублікована в 1790 році, перевидавалась до середини ХІХ ст.

У 1845 р. отримав чин таємного радника, посаду члена Ради міністра фінансів. Помер 03.04.1852 р.

Герасим Іванович Лузанов – байкар, чиновник, масон

Рід Лузанових походив із козаків, предком своїм вважали Григорія Лузана «запорозького козака і знатного військового товариша». Після розгрому Січі багато Лузанових переселилося на Кубань і Терек, деякі залишилися в околицях Чернігова та Києва.

¹³² Рейфман П. С. Цензура в дореволюционной, советской и постсоветской России (курс лекций) в 2 томах. Т. 1. М., 2015. С. 89.

¹³³ Рейфман П. С. Цензура в дореволюционной, советской и постсоветской России (курс лекций) в 2 томах. Т. 1. М., 2015. С. 88–89.

Герасим Лузанов народився у 1788/89 році в с. Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту (сучасна Сумська обл.). Його батько Іван (Іоанн) Карпович Лузанов служив протопресвітером у місцевій церкві, зібрав велику бібліотеку і славився в окрузі ученістю та відмінним знанням Святого Письма. У нього було четверо дітей: Павло, Герасим, Анна, Марія.

Про освіту Герасима відомості заплутані. Він значиться в списках студентів Московського університету, а також згадується як випускник гімназії та Благородного пансіону. Повідомляється, що Герасим закінчив Севську гімназію та Києво-Могилянську академію. Тут не збігаються дати. Проте точно відомо, що 17 грудня 1803 р. у Московському університеті він отримав атестат (йому було 15 років) і з 1.01.1804 р. перебував при сенаторі І. Б. Пестелі.¹³⁴

Під час навчання переклав з французької одноактну драму *«Пожар или Награжденная добродетель»* та анекдот *«Благодеяние»*, які були опубліковані в 1803 році в московському журналі *«Новости русской литературы»* (№7–8).

Завдяки рекомендації пошт-директора Д. П. Трощинського з 26 листопада 1804 р. призначений до Малоросійського поштамту столоначальником. 19 грудня 1804 р. нагороджений за отриманий в університеті атестат чином колезького регістратора. У 1808 р. «за знання іноземних мов» прикомандирований до штабу П. І. Багратіона в Молдавію. У 1811 р. Герасим Іванович залишив службу в армії і наприкінці 1811 – на початку 1812 рр. повернувся на службу в Малоросійський поштамт.

¹³⁴ Феофанов А. М. Студенты Московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX века. Библиографический словарь. Москва: изд. ПСТГУ, 2013. С. 165.

У липні 1812 р. добровільно вступив до Чернігівського ополчення, був прикомандирований до командувача Малоросійського ополчення графа Івана Гудовича, при якому служив старшим ад'ютантом і керуючим канцелярією. Брав участь у блокаді фортець, переслідуванні ворога, ловлі мародерів. Нагороджений медаллю на пам'ять вступу в Париж.

Після війни продовжив службу в Петербурзі в Особливій канцелярії Міністерства поліції, отримавши чин титулярного радника.

У 1815 р. вступив до *«Ложі избранного Михаїла»*. Майстром ложі був Ф. І. Толстой, секретарем – М. І. Греч, оратором – Ф. М. Глінка; серед членів – брати Кюхельбекери, А. А. Дельвіг та свояк Лузанова художник В. І. Григорович, якому Т. Г. Шевченко присвятив поему *«Гайдамаки»*.

Активно друкувався в петербурзьких журналах: *«Кабинет Аспазии»*, *«Дух журналов»*, *«Благонамеренный»*. З 1815 по 1817 рр. опублікував 37 своїх байок і *«Малоросійську песню»*. Також у 1817 р. надрукував кілька епіграм і байку в харківському журналі *«Український вестник»*, що виходив в університетській друкарні Харкова з 1816 по 1819 роки.

У 1818 р. із дружиною Анастасією Іванівною (донькою скульптора І. П. Мартоса) оселився в Орлі. Обімав посади радника губернського правління, палати кримінального суду, чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторі Олександрі Балашові (який раніше керував Особливою канцелярією Міністерства поліції, де служив Г. І. Лузанов).

У 1819 р. в Орлі випустив книжку *«Басни и сказки»*, після чого начальство заборонило йому друкуватися. Наступні публікації виходили анонімно. Перекладений вірш *«Сол-*

дат», надрукований у «*Невском альманахе*» за 1825 р., вважається останньою публікацією поета.

У 1826 р. внесений до дворянської родовідної книжки Орловської губернії. Герасим Лузанов помер, ймовірно, у 1829 р. у віці близько 40 років.

Його дядько **Йосип Карпович Лузанов** (1761–1822) також був студентом «Новіковського десятиліття» з 1782 по 1784 рр. Раніше (з 24 січня 1775 р.) навчався в університетській гімназії.

У 1784 р. призначений до Укладеної комісії журналістом. З 20 березня 1786 – провінційний секретар. 23 серпня 1792 р. став ад'ютантом князя П. О. Зубова «по довірених йому губерніях». Колезький асесор (28.06.1796). 1 лютого 1797 р. призначений до Комісії складання законів. У 1810 р. служив у Комерц-колегії, директор Троїцької митниці.¹³⁵

Що варто додати

Українська еліта органічно вписувалась у тканину російських державних і церковних інституцій. Освіта, здобута в «русинських Афінах», високо цінувалася в метрополії: Москва жадібно вбирала в себе все, чим була багата Україна.¹³⁶

Імператорські укази сприяли направленню українського духовенства на служіння в монастирі та навчальні заклади, де воно ставало опорою церковної та освітньої системи імперії. У 1700–1762 роках саме випускники Києво-Моги-

---

¹³⁵ Феофанов А. М. Студенты московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX века. Библиографический словарь. Москва: изд. ПСТГУ, 2013. С. 165.

¹³⁶ Зеньковский В. В. История русской философии: в 2-х томах. Т.1. Ч. 1. С. 58.

лянської академії значною мірою формували кадрове ядро російського духовенства.¹³⁷ У XVIII – першій половині XIX століття кожен третій лікар у Російській імперії був вихованцем Київської академії.¹³⁸

Перекладачі, канцеляристи, діловоди, тобто люди слова й паперу, залучалися до роботи в Синоді, Сенаті та Колегії закордонних справ, а також на службу до впливових приватних осіб, беручи участь у повсякденній роботі імперського механізму. Випускники Академії, Московського університету, вихованці М. І. Новікова не просто долучалися до видавничої та літературної діяльності – вони входили до неї як носії нового культурного імпульсу, формуючи мову, темп і моральну інтонацію доби. Завдяки книжкам, журналам і перекладам вони привчали суспільство до розмови і обговорювання розуму, совісті та відповідальності слова.

---

¹³⁷ Куценко Н. К истории киевской Духовной академии. Иннокентий (Борисов) и Яков Михайлов – становление двух типов академического мышления // Київські обрії: історико-філософські нариси. Київ, 1997. С. 116.

¹³⁸ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання, К. Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 18.

На завершення

Спасо-Преображенський собор надав багатий матеріал для узагальнюючих висновків щодо впливу доби Просвітництва на українську релігійну архітектуру. Дослідження біографій творців собору та їхніх езотеричних поглядів дозволило виявити нові смислові пласти, що раніше залишалися непоміченими. Можна стверджувати, що новий образ Спасо-Преображенського собору, який сформувався до 1820-х років, значною мірою визначався масонським впливом.

Автором реконструкції храму став архітектор І. Д. Яснигін, формування естетичних та етичних поглядів якого відбувалося в масонському середовищі. Він навчався за казенний кошт в Академії мистецтв (1760–1764), яку куриували масони. Його наставниками були розенкрейцери В. І. Баженів та М. Ф. Казаков. І не випадково саме йому М. М. Кречетников запропонував очолити забудову Калуги, яку сам він бачив зразковим містом – виразником масонського духу.

Дбайливе ставлення до традицій зодчества дозволило архітектору зберегти давньоруський, первісний об'єм храму, доповнюючи його вже звичними для сучасників, модними деталями – конусоподібними вежами. Чернігівський проект Івана Яснигіна став фундаментом усієї його подальшої діяльності. Деталі, які вважалися авторським почерком архітектора в Калюзі (поєднання круглих ярусів, шпилів, специфічне моделювання фасадів), були вперше масштабно апробовані або «підгледжені» у давніх майстрів саме в Чернігові. Реставрація Спасо-Преображенського собору стала не лише

процесом відновлення давнього храму, але й важливим етапом формування творчого методу І. Д. Яснигіна як зодчого-реставратора.

Неканонічність розміщення ікон в іконостасі (положення та сюжет ікони визначав архітектор) була результатом впливу західноєвропейської традиції; численні езотеричні знаки дозволяють припустити масонське осмислення символіки та емблематики доби. Спасо-Преображенський собор у Чернігові – єдиний православний храм, у якому в першій половині XIX ст. було виписано тетраграматон – ім'я Бога давньоєврейською мовою. Ілюстрація біблійних сюжетів у настінному живописі (як і в іконостасі) виконана з урахуванням традицій західноєвропейського мистецтва, провідниками яких у Російській імперії були масони.

Натхненником живописних робіт у соборі на початку XIX ст. став єпископ Михаїл (Десницький), чиє розенкрейцерство не викликає сумнівів у сучасних дослідників. Це був не просто масон, а езотерик, посвячений у високі ступені. Безсумнівно, масонське навчання справило потужний вплив на проповіді та творчість Михаїла (Десницького). Досі ніхто не намагався простежити, чим надихалися уявлення священника-розенкрейцера про церковне мистецтво: хто були його вчителі, соратники, хто і коли критикував його діяльність. Можна зробити висновок, що світогляд Михаїла (Десницького) формувався під впливом лекцій керівника російських розенкрейцерів І. Г. Шварца та масонського середовища *«Дружеского учёного общества»*. Усе це відіграло центральну роль у складанні плану живописних робіт у соборі.

На жаль, майже відсутні документи, що стосуються біографії о. Іоанна Єленєва, який протягом багатьох років намагався реалізувати задум митрополита Михаїла. Важливо

підкреслити, що, ставши соратником митрополита, він, безперечно, поділяв його ідеологію та був обізнаний із символікою доби Просвітництва. Реконструкція живопису собору ґрунтується на первісному плані, відомому з листування І. Єленєва та митрополита.

Кожна релігія користується власною символічною мовою, якою вона себе виражає; цей текст потребує прочитання, тлумачення та розуміння. Для парафіянина як глядача на першому місці в архітектурі й оформленні інтер'єру храму стояла естетична сторона. Натомість для архітектора, художника, освіченого священника важливою була семантика і символіка. Невідповідність розташування живописних сюжетів православному канону зацікавила мене й спонукала спробувати зрозуміти причину цього. Вивчення біографій осіб, причетних до оновлення собору, дозволило виявити вплив розенкрейцерської ідеології на вибірковість сюжетів, запропонованих Десницьким та Єленєвим. Залишається лише шкодувати, що було реалізовано лише малу частину задуманого, що не дає змоги повністю виявити масонські підтексти архітектурного та художнього задуму.

Оформлення собору стало точкою перетину церковної традиції та езотеричних пошуків інтелектуальної еліти того часу.

Сподіваюся, що це дослідження зробить сприйняття езотеричних мотивів у живописному оформленні церковної архітектури кінця XVIII – першої чверті XIX ст. більш позитивним.

Друга половина XVIII – перша половина XIX століття характеризується посиленням підпорядкування Гетьманщини метрополії: до України надсилаються російські єпископи й архітектори, українську традицію намагаються замінити

московською. У зв'язку з цим в останньому розділі дослідження я зосередила увагу на долях чернігівців (уродженців Гетьманщини), які потрапили під вплив кола М. І. Новікова – одного з керівників московських розенкрейцерів.

«Членами Ордену в різний час були представники вищої аристократії, міністри й чиновники, художники, письменники, архітектори, митрополити та представники духовенства і, зрештою, великі вчені. Уже сам перелік імен адептів переконливо свідчить про те, що Орден мав вплив на суспільне та політичне життя країни».¹³⁹

Масонський світогляд ґрунтувався на тріаді: свобода, рівність, братерство.

«Уся історична своєрідність російського масонства, – пояснював історик Церкви протоієрей Георгій Флоровський, – полягає в тому, що це була психологічна аскеза і збирання душі».¹⁴⁰

На думку Миколи Бердяєва, масонство в XVIII столітті – єдиний духовно-суспільний рух, значення якого стало величезним. Масонство – перша вільна самоорганізація суспільства. Найкращі люди були масонами.¹⁴¹

---

¹³⁹ Кондаков Ю. Е. Орден золотого и розового креста в России. Теоретический градус Соломоновых наук». Санкт-Петербург: издательство «Астерион», 2012. С. 12.

¹⁴⁰ Флоровский Г. В. Пути русского богословия. Киев: «Путь к истине». Ч. 1. 1991. С. 78.

¹⁴¹ Бердяев Н. А. Русская идея. СПб.: «Азбука-классика», 2008. С. 15-17.

Література

1. Андреев Ю. А. Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века. Москва: Знак, 2005.
2. Бердяев Н. А. Русская идея. СПб.: «Азбука-классика», 2008.
3. Брачев В. С. Масоны в России – от Петра I до наших дней. СПб.: «Стомма», 2000.
4. Былинин В. Н., Былинина Н. И. Иван Зарудный // Зодчие Москвы XV–XIX вв. М., 1981. С. 95–105.
5. Вернадский Г. И. Русское масонство в царствование Екатерины II. М.: изд. «Ломоносов», 2014.
6. Галкин А. К. Михаил (Десницкий Матвей Михайлович) // Православная Энциклопедия. М., 2017. Т. 45. С. 624–630.
7. Гаркуша А. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 72–79.
8. Гаркуша А. Б. Проблеми збереження олійного стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Київ–Глухів, 2008. Вип. 12. С. 23–25.
9. Горностаев Ф. Ф. Дворцы и церкви Юга. М.: изд. Т-ва Образование, 1914. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://old.mglin-kgai.ru/Muzei/Ikonostas-2.htm>
10. Горчаков Н. Д. Некоторые черты из жизни Михаила, митрополита Новгородского и С.-Петербургского, и избранные мысли из последних пастырских бесед его об освященном храме и молитве, о святых иконах и об алтаре. Соч. Н. Д. Горчакова. Москва: тип. А. Семена, 1842.
11. Григорьев А. Б. К вопросу о библиотеке Михаила (Десницкого), митрополита Новгородского и Санкт-Петербургского // Вестник Исторического общества Санкт-Петербургской Духовной Академии. №3 (19), 2024. С. 55–60.
12. Зеньковский В. В. История русской философии: в 2-х томах. Париж, YMCA-PRESS, 1948. Отсканировано по второму изданию. YMCA-PRESS 11, rue de la Montagne-Ste-Genevieve. 1989.

13. Евсева Е. Д. «Малые» русские портретисты 1790–1820-х гг.: особенности работы живописца по частному заказу // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2014. №1. С. 125–137.

14. Евсева Е. Д. К биографии художника В. И. Бугаевского-Благодарного. // Журнал «Актуальные проблемы теории и истории искусства», 2012. С. 408–412.

15. Евсева Е. Д. Собрание живописи художника И. А. Бугаевского-Благодарного. Тамбов: Грамота, 2012. № 9 (23): в 2-х ч. Ч. II. С. 67–71.

16. Заболотских Б. В. Книжные раритеты. Собиратели и хранители. М.: Класика, 1999.

17. Записка Г. Н. Кольчугина (подготовлена И. И. Кольчугиным, сыном И. Г. Кольчугина, московского книгопродавца // Русский архив. 1879, №9. С. 45–62.

18. Записки Михаила Ивановича Антоновского // Русский архив, 1885. Вып. 2. С.145–176.

19. Зеньковский В. В. История русской философии: в 2-х томах. Л., 1991.

20. История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогики Степаном Шевыревым: 1755–1855. Москва: В Унив. тип., 1855.

21. История русского искусства. (Общая редакция: И. Э. Грабарь, В. С. Кеменов, В. Н. Лазарев). Т. 7 (редакторы: В. Н. Лазарев, Т. В. Алексеева). М., 1961.

22. Карпачёв С. П. Масоны. Словарь. М., 2008.

23. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання, К. Вид. дім «КМ Академія», 2001.

24. Кириченко Е. И. Ветхий и Новый Завет в типах христианского зодчества // В кн.: Вестник Российского гуманитарного научного фонда. М., 2000. № 3. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.mmedia.nsu.ru>

25. Кирко А. С. Жизнь и мистические взгляды митрополита Санкт-Петербургского и Новгородского Михаила (Десницкого). 1761–1821: Историография вопроса // Труды Минской духовной академии. 2001. №2 (19). С. 61–89.

26. Кирко А. С. Издание литературных трудов митрополита Санкт-Петербургского и Новгородского Михаила (Десницкого)

(1761–1821): структуризований аналіз // Труды Минской духовной академии. 2022. № 1 (20). С. 71–114.

27. Клочкова М. Ю. Митрополит Евгений (Болховитинов) – учёный и просветитель. История изучения творческого наследия // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. 2017. Вып. 77. С. 78–93.

28. Кондаков Ю. Е. «Орден золотого и розового креста в России. Теоретический градус Соломоновых наук». Санкт-Петербург: издательство «Астерион», 2012.

29. Кондаков Ю.Е. Орден Золотого и Розового Креста в России. Теоретический градус Соломоновых наук. Монография /Предисл. Е. Л. Кузьмишин/. Изд. 2-е, исправл. М. Клуб Касталия, 2018.

30. Кондаков Ю. Е. Эзотерическое движение в России конца XVIII – первой половины XIX вв. М.: Касталия, 2018.

31. Кондаков Ю. Е. Загадка митрополита Михаила (М. М. Десницкого). // Сб. Вестник Екатеринбургской духовной семинарии, 2016. Вып. 3 (15). С. 235–264.

32. Кондаков Ю. Е. Митрополит Михаил (Десницкий) и Орден злато-розового креста // Историческая память: Люди и эпохи: Тезисы научной конференции. М., 2010. С. 146–149.

33. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. СПб, 2003.

34. Круглов А. Н. С. Е. Десницкий и дискуссии о естественном праве в России XVIII в. // Историко-философский ежегодник 2019. Т. 34, С. 178–221.

35. Крылов А. О. Визит святителя Димитрия Ростовского в Чернигов в 1704 г. // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. 2016. Выпуск 5 (72). С. 97–102.

36. Куковский О. А. Митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский Михаил (Десницкий) (1761–1821), его жизнь и труды. Взаимоотношения со святителем Филаретом (Дроздовым) // Платоновские чтения. Сб. материалов. №17. М., 2021. С. 25–49.

37. Купеческие дневники и мемуары конца XVIII–первой половины XIX в. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Памятники исторической мысли, 2007.

38. Куценко Н. А. К истории Киевской духовной академии: Иннокентий (Борисов) и Яков Михайлов – становление двух типов акаде-

мического мышления // Київські обрії: історико-філософські нариси. Київ, 1997. С.113–125.

39. Лонгинов М. Н. Новиков и московские мартинисты: исследование [соч.] М. Н. Лонгинова. Москва: типография Грачева и К°, 1867. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.prlib.ru/item/900449>

40. Лотман Ю. М. Сотворение Карамзина. Издательский дом: Книга, 1987.

41. Лукьянов Н. А. Калуга в век Просвещения: Проект Екатерининского наместника // Наше наследие. 2006. № 78. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://kaluga-history.ru/krechetnikov2/>

42. Луняев Е. В. Герметизм в культуре: опыт изучения // Фундаментальные проблемы современной культурологии. Том III: Культурная динамика. СПб: Алетейя, 2008. С. 151–175.

43. Любавин М. А. Журналист, цензор и тайный советник Г. М. Яценко // Материалы конференции «Екатерина Великая: эпоха Российской истории». 1996. С. 302–305.

44. Миколайко Т. А. Михайло (Десницький) – чернігівський архієпископ (1803–1818) // Сіверянський літопис. 2021. № 3. С. 39–47.

45. Михаил (Десницкий). Изображение ветхого, внешнего, плотского и нового, внутреннего, духовного человека. СПб., 1798. Т. 1.

46. Михаил Десницкий. Труд, пища и покой духа человеческого. Книга седьмая. С.-Петербург, 1801.

47. Михеева Г. В. Михаил Иванович Антоновский – основатель Императорской Публичной библиотеки // Вестник СПбГИК. № 1 (46). Март, 2021. С. 180–185.

48. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Том 4. Киев, 1914.

49. Недоступ А. В., Благова О. В., Васюков С. С. В поисках Политковского // Московский журнал. №2 (242). Февраль. 2011 г. С. 17–26.

50. Описание публичного собрания Императорской Академии Художеств и отчет Академии за 1858–1859 академический год. С.-Петербург, 1859.

51. Пекарский П. П. Дополнение к истории масонов в России XVIII века. СПб. 1869.

52. Православная энциклопедия. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.pravenc.ru/text/2640894.html>

53. Путешествие Высокопреосвященнейшего Платона, митрополи-

та Московського і різних орденів кавалера, в Київ і по другим Російським городам в 1804 году. Собственною рукою с замечаниями его писанное. Санкт-Петербург, в Медицинской типографии, 1813.

54. Пыпин А. Н. Русское масонство: XVIII и первая четверть XIX в. [предисл. и примеч. Г. В. Вернадского]. Изд. Огни, 1916.

55. Пыпин А. Н. Исследования и материалы по эпохе Екатерины II и Александра I. Изд. Огни, 1916.

56. Розанов И. Н. Михаил Матвеевич Херасков // Масонство в его прошлом и настоящем. Репринтное воспроизведение издания 1915 г. Т. 2. М., 1990. С. 38–52.

57. Рейфман П. С. Цензура в дореволюционной, советской и постсоветской России (курс лекций) в 2 томах. Т. 1. М., 2015.

58. Сайт Бориса Тристанова. Полтава. Исторический очерк её, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856). Электронный ресурс. Режим доступа: <http://histpol.pl.ua/ru/glavnaya?id=3577>

59. Святитель Филарет, митрополит Московский. Переписка с современницами. Изд. Свято-Троицкая Сергиева лавра, 2013.

60. Серков А. И. История русского масонства XIX века. СПб.: Изд-во им. Н. И. Новикова, 2000.

61. Серов С. И. Пространство символики крестово-купольного храма // Журнал «Человек». 1994, № 5. С. 156–162.

62. Симони П. К. Материалы к истории русской книжной торговли, вып. 1. Н. И. Новиков и книгопродавцы Кольчугины. XVIII–XIX ст. С.-Петербург: изд. редакции журнала «Книжная биржа», 1906.

63. Скабичевский А. М. Очерки истории русской цензуры (1700–1863). С.-Петербург. Издание Ф. Павленкова, 1892.

64. Смирнова И. Ю. Митрополит Филарет (Дроздов) и его ранние контакты с протестантскими миссионерами // Сб. №10. Церковь в истории России. М., 2015. С. 39–78.

65. Словарь членов Общества любителей Российской словесности при московском университете. Печатня А. Снегирёвой, 1811. Источник: РГБ. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.prlib.ru/item/445889>

66. Соколовская Т. О. Русское масонство и его значение в истории общественного движения. СПб.: Изд. Н. Глаголев, 1907.

67. Спас Чернігівський. Чернігів: вид. «Десна Поліграф», 2011.

68. Тарасенко О. Ф. Керівництво Чернігівської єпархії XIX – по-

чатку ХХ ст.: правлячі та вікарні архієреї // Розумовські зустрічі. 2019. № 6. С. 181–198.

69. Тарасенко О. Ф. Колективний портрет чернігівських правлячих архієреїв ХІХ – початку ХХ ст. // Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 78–88.

70. Тарасенко О. Ф. Чернігівська духовна дікастерія /консисторія/ у структурі єпархіального управління. (1802–1917 рр.) // Сіверянський літопис. 2014. № 1–3. С. 75–89.

71. Травкіна О. І. Бібліотека Чернігівських Атен за архівними джерелами // Сіверянський архів: Науковий щорічник. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. Вип. 1. С. 87–90.

72. Трессидер Дж. Словарь символов. М.: Фаир-пресс, 1999.

73. Трифонова А. Н. Резной иконостас конца ХVІІІ – начала ХІХ века Спасо-Преображенского собора города Белозерска. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.booksite.ru/fulltext/2be/loz/erye/27.htm>

74. Труды Черниговской ученой архивной комиссии /Черниговская ученая архивная комиссия; под ред. Модзалевского/. Чернигов, 1898–1915. [Вып. 4]: 1900–1902 год. / под ред. П. М. Добровольского. 1902.

75. Феофанов А. М. Студенты Московского университета второй половины ХVІІІ – первой четверти ХІХ века. Библиографический словарь. Москва: изд. ПСТГУ, 2013. С. 478.

76. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 5: Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов: Земская типография, 1874.

77. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 3: Мужские монастыри. Чернигов. Тип. Шапиры, 1873.

78. Флоровский Г. В. «Пути русского богословия». Киев: «Путь к истине», Ч.1, 1991.

79. Шварц И. Г. Лекции о трёх познаниях: любопытном, приятном и полезном. Сост. А. Д. Тюриков. Донецк: «Вебер», 2008 г.

80. Шорбан Е. А. Церковная архитектура Калужской губернии и война 1812 года. «Искусствознание». № 1–2, 2013. С. 146–178.

ЗМІСТ

Слова подяки	3
На початку було Слово.....	4
Символічний простір: точка зору Івана Яснигіна	17
Митрополит Михаїл (Десницький) у пошуках Істини ..	49
Таємна мова живопису: езотерична перспектива	73
Іконографія митрополита Михаїла	113
Масонські кола та українське земляцтво в художній культурі кінця XVIII – першої половини XIX ст.....	116
Під покровом братства розенкрейцерів	128
На завершення	169
Література	173

Краєзнавче видання

Валентина Кузнєцова

**ХРАМ ЯК ТЕКСТ:
ЕЗОТЕРИКА
СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО
СОБОРУ**

Науковий редактор **Юрій Кондаков**
Технічний редактор **Олег Єрмоленко**
Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки **Олега Єрмоленка**
Коректор **Ольга Василенко**

Підписано до друку 01.04.2026 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.
Ум. друк. арк. 10,46. Ум. фарб.-відб. 10,46. Обл.-вид. арк. 11,25.
Зам. 0016. Тираж 200 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14035 м. Чернігів, вул. Карпенка-Карого, 40

